

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ประวัติความเป็นมาของโขน

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า การแสดงโขนเชื่อว่ามีมาแต่โบราณ ประมาณกันว่าไทยมีการแสดงโขนมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 โขนแต่เดิมจึงมีเฉพาะโขนหลวงประจำราชสำนักผู้ที่ฝึกหัดโขนเริ่มมาตั้งแต่ผู้มีบรรดาศักดิ์

ดังนั้นจึงกลายเป็นประเพณีสืบมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พวกโขนหลวงจะอยู่แต่ในกลุ่มมหาดเล็กไปจนถึงบุตรหลานข้าราชการ แต่มาในชั้นหลังปรากฏว่าความนิยมขึ้นอย่างหนึ่งว่า การฝึกหัดโขนทำให้ชายหนุ่มที่ได้ฝึกหัดคล่องแคล่วว่องไวในกระบวนการรบ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการต่อสู้กับข้าศึก จึงพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ตลอดจนผู้ว่าราชการเมืองหัดโขนได้ ไม่ห้ามปรามตั้งแต่แรก ด้วยเห็นเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน การที่พระมหากษัตริย์โปรดพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายขุนนางหัดโขนไว้ในสำนักของตนได้นั้น

เมื่อมีโขนเกิดขึ้นหลายโรงหลายคณะด้วยกัน แต่ละโรงแต่ละคณะคงมีการประกวดประชันกัน ศิลปะการแสดงโขนในสมัยนั้นจึงเจริญแพร่หลาย แต่บางโรงบางคณะคงจะพลิกแพลงศิลปะไปตามความต้องการของผู้ดู เป็นเหตุให้ศิลปะการแสดงโขนของบางโรงแตกต่างกันไปบ้าง ในขณะที่โขนบางสำนักมีศิลปะเป็นตลาดไป แต่กระนั้นความนิยมโขนก็ยังเป็นที่แพร่หลาย

โขนของเจ้านายที่มีชื่อเสียงซึ่งมีครูบาอาจารย์ฝึกสอนสืบเนื่องกันมา ขอกกล่าวเพียง 2 สำนักคือ

1. โขนของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นโขนในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งดำรงพระยศพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 2 มีศิลปินเอกที่มีชื่อเสียงโด่งดังคือ ครูเกษ เถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ 3 ได้โปรดให้เลิกโขนทั้งของหลวงและโขนข้าหลวงเดิมนั้นเสีย

โขนหลวงเดิมได้ตกอยู่กับพระองค์เจ้าลักขณานุคุณพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 3 ได้โปรดให้เล่นโขนตามประเพณีเก่าอยู่ก่อน ภายหลังจึงโปรดให้ครูเกษหัดละครขึ้นโรงหนึ่ง ต่อมาโปรดให้ครูเกษ เป็นครูครอบโขนละคร ในรัชกาลที่ 4

2. โขนของกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ (ต้นสกุล กุญชร) ทรงมีโขนตั้งแต่ดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ในรัชกาลที่ 3 แต่โปรดให้หัดขึ้นทั้งโขนและละคร เมื่อกรมพระพิทักษ์เทเวศร์สิ้นพระชนม์ โขนก็ตกอยู่กับพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูงคฤทธิ พระโอรส ทรงมีหน้าที่ว่าการกรมมหรสพและกรมหุ่นของหลวง

โขนสำนักนี้ปรากฏว่าได้ตัวครูบาอาจารย์ฝีมือดี ๆ ไปจากพวกโขนวังหลวงบ้าง เช่น ครูคุ้ม พระราม ครูแผน หนูมาน และจากพวกโขน วังหน้าบ้าง เช่น ครูคง ทศกัณฐ์ ครูเหล่านี้ได้ฝึกหัดศิษย์ ให้เป็นศิลปินโขนรับช่วงสืบต่อกันมา

ครั้นพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูทรงฤทธิ์สิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ว่าการกรมมหรสพและ กรมหุ่นสืบต่อมา ภายหลัง ร.ศ. 112 (พ.ศ.2436) ก็โปรดให้ว่าการกรมโขน กรมรำโคมและ กรมปีพาทย์อีก รวมเป็น 5 กรม

ต่อมาภายหลังความนิยมโขนก็เสื่อมลง เหตุที่ทำให้ความนิยมศิลปะการแสดงโขน เปลี่ยนแปลงไปนั้น ว่ามาจากสาเหตุ 2 ประการคือ

1. ในระยะหลังเจ้าของโรงไปเก็บเอาคนจำพวกลูกหมู่และลูกทาสมาหัดเป็น โขนขึ้น แม้จะ ปรากฏว่าได้ให้กำเนิดศิลปินฝีมือดีอยู่บ้างแต่ทำให้คนภายนอกมองฐานะของศิลปิน ไปในทางต่ำ เกียรติ

นอกจากนั้นหัวหน้าคณะหรือเจ้าของโรงบางรายก็พอนำพวกโขนในสำนักของตนไป เทียบรับจ้างเล่นในงานศพและงานที่ไม่เป็นเกียรติโดยมุ่งหวังเพียงรายได้และสิ่งตอบแทนเท่านั้น แต่ไม่ได้คำนึงถึงมาตรฐานของศิลปะและเกียรติของศิลปิน

2. เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงแหวกราชประเพณีโบราณ โปรดพระพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมีละครผู้หญิงได้ โดยไม่ทรงรังเกียจ

ผลกระทบอย่างศิลปะ โขนในสำนักของเจ้านาย ชุนนาง และข้าราชการ ต่าง ๆ พวกนี้ เปลี่ยนแปลงเพศของศิลปินไปเป็นอันมาก จากผู้ที่มีโขนและละครผู้ชายอยู่ก็เปลี่ยนไปห้ละคร ผู้หญิง

จากประกาศพระราทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ หักละครผู้หญิงได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการเล่นละครนอกพระราชสำนักซึ่งผู้ชายแสดงเปลี่ยน มาเป็นผู้หญิงแสดงแทนเล่นกันทั่วเมืองและละครผู้หญิงหัดได้ง่ายกว่าผู้ชาย ผู้หญิงเข็บปักเครื่อง ละครได้เองและผู้ชมก็ชอบดูละครผู้หญิงมากกว่า โรงที่ใช้ผู้ชายแสดงก็เปลี่ยนมาเป็นเล่นประสม โรงกัน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ได้เกิดการเล่นประสมโรง ระหว่างละครผู้ชายและละครผู้หญิง เล่นละครเสภา เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างไปช่วย แต่งงานพระไวย เป็นต้น

คณะละครที่หัดขึ้นในสมัยรัชการที่ 4 มีชื่อเสียงปรากฏหลายโรงคือ ละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ละครพระองค์เจ้าดวงประภา (พระองค์ด้อย) กับพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ (พระองค์ปุก) ละครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ละครเจ้าจอมมารดาจัน ละครพระยาสิทธิราชฤทธิไกร (เสื่อ) ละครพระยามณเฑียรบาล (บัว) ละครขุนยี่สามเสมียรตราวังหน้า ละครจางวางเผือก ละครนายนวล ละครนายเนตร นายคำยและละครนายทับ โดยเฉพาะละครพระองค์เจ้าดวงประภา (พระองค์ด้อย) กับพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ (พระองค์ปุก) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหัดขึ้นในพระบรมราชวัง ได้ครูละครหลวงผู้หญิงครั้งรัชกาลที่ 2 มาฝึกหัดให้ เล่นทั้งละครใน ละครนอก เล่นมาจนถึงรัชกาลที่ 5 จนถึงพระองค์สิ้นพระชนม์

ตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้เป็นครูละครมาจนถึงรัชกาลที่ 5 มีรายนามดังนี้ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ , 2546 หน้า 369-372)

ครูยี่นเครื่อง

1. เจ้าจอมมารดาवाद เป็นอิเหนา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าววรจันทร์ เป็นครูอิเหนาละครหลวงกรมมหรสพในรัชกาลปัจจุบันนี้ด้วย
2. เจ้าจอมมารดาเจียน เป็นตัวอิเหนา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และหัดละครรำของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์
3. เจ้าจอมมารดาสุ่น เป็นตัววิหยาสะก่า ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าวนิคาวิจาริณี
4. ท้าวชื่น เป็นตัวประสันตา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าวอินทสุริยา
5. คุณสัมฤทธิ์ เป็นตัวจกรร ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5
6. เจ้าจอมมารดาสาย รัชกาลที่ 5 เป็นยี่นเครื่องชั้นเด็ก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัจจุบันนี้

ครูยักษ์

7. คุณลีนจี่ เป็นตัวทศกัณฐ์ มีชื่อเสียงเลื่องลือในกระบวนเป็นทศกัณฐ์ ว่าในสมัยเดียวกันไม่มีตัวผู้ทั้งผู้ชายผู้หญิง แต่ถึงแก่กรรมเสียในรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่คุณลีนจี่ถึงแก่กรรมแล้ว ก็มีได้โปรดให้ละครหลวงเล่นเรื่องรามเกียรติ์ ตอนมีบททศกัณฐ์มาจนตลอดรัชกาล คุณลีนจี่ได้เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาจัน

8. คุณเล็ก เป็นตัวนนทก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้เป็นท้าวโสภานิวศน์

9. คุณกุหลาบ ธิดาเจ้าพระยาวิเชียรคีรี(เม่น) เป็นทศกัณฐ์ตัวนั่งเมือง ไปฝึกหัดละครขึ้นที่เมืองสงขลาเมื่อในรัชกาลที่ 5 โรง 1

ครุนาง

10. เจ้าจอมมารดาแอม เป็นตัวนางมะเดหวี ได้เป็นครุละครในรัชกาลที่ 5
  11. เจ้าจอมมารดาห้วง เป็นตัวนางจินตะหรา ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5
  12. เจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 เมื่อยังเป็นเด็กอยู่ในรัชกาลที่ 4 เป็นตัวนางแมว ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นตัวนางเกนหลงหนึ่งหรีด ต่อมาได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และเป็นครุละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัจจุบันนี้
  13. ท้าววัน เป็นตัวนางประเศหรัน ได้เป็นเป็นครุละคร ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5
  14. คุณลำไย (น้องคุณลิ้นจี่ทศกัณฐ์) เป็นตัวนางบาทย์น ได้เป็นครุละครในรัชกาลที่ 5
  15. คุณอรุณ เป็นตัวนางบุษบาชั้นใหญ่ ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นภรรยาพระอรรคราชวราท (เนตร) ได้กลับเข้ามาเป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5
  16. เจ้าจอมละม้ายรัชกาลที่ 5 เป็นตัวนางชั้นเด็ก ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และเป็นครุละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัจจุบันนี้
- ละครสมเด็จเจ้าพระยา ฯบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ที่เป็นละครชั้นใหญ่ ได้เป็นครุละครชั้นเล็ก ในโรงเรียนเดียวกันมีหลายคน แต่ที่ปรากฏชื่อว่าได้ไปเป็นครุละครโรงอื่นนั้น คือ
1. หม่อมแก้ว เป็นตัวไกรทอง (ศิษย์คุณน้อยของอก) ได้เป็นครุละครท้าวราชกิจวรภัตร และเป็นครุละครในกรมมหรสพ ทรงตั้งเป็นท้าวศรีสุนทรนาฎ ในรัชกาลปัจจุบันนี้
  2. หม่อมแยม เป็นตัวอิเหนา ได้เป็นครุละครท้าวราชกิจวรภัตรและละครผสมสามัคคี
  3. หม่อมศิลา เป็นตัวยักษ์ ได้เป็นครุเจ้าละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์
  4. หม่อมแสง (ลูกเจ้ากรับ) เป็นตัวนางจินตะหรา ได้เป็นครุละครเจ้าคุณมารดาแอม วังหน้า
  5. หม่อมวัน เป็นตัวนางเอก ได้เป็นครุละครท้าวราชกิจวรภัตรและเป็นครุละครกรมมหรสพอยู่บัดนี้
  6. หม่อมหุ่น เป็นตัวนาง ได้เป็นครุละครท้าวราชกิจวรภัตร
- ละครเจ้าจอมมารดาจันทร์ ที่ได้เป็นครุละครโรงอื่น คือ
1. ชื่อกลีบ เป็นตัวนายโรง ไปเป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทรฯ ต่อมาได้เป็นครุละครผสมสามัคคี
  2. ชื่อทิม เป็นตัวนางเอก ได้เป็นครุละครพระยาวิชิตสงครามจางวางเมืองภูเก็ต ละครนายทับ พระสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) หลานนายทับ ได้เป็นครุครอบละครนอก

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้มีการแสดงสมโภชช้างเผือก 2 เชือก คือพระเสวตรวรรณ (ช้างต่างจากเมืองเชียงใหม่) และพระมหารพีพรณเดชมงคล (ช้างทองแดงจากเมืองนครศรีธรรมราช) เมื่อมีมะเมีย พ.ศ. 2413 ในงานนี้มีการแสดงละครผู้หญิงของหลวง โดยขอแรงละครผู้หญิงของหลวงสมัยรัชกาลที่ 2 ที่ยังคงเหลืออยู่มาเล่นเรื่องสังข์ทอง ตัวละครที่เล่นล้วนเป็นครุละครคือครุบัวท้าวสามนต์ เดิมเป็นท้าวสามนต์ คุณท้าววรจันทร์ มาลัยตัวพระสังข์เดิมพระสังข์ คุณข้าตัวเงาะเดิมเป็นเงาะ คุณจาดล่าสำเป็นเขยใหญ่ คุณองุ่น สีดาเป็นนางมณฑา คุณเอี่ยมบุษบาเป็นนางรจนา คุณข้าบาทหยันเป็นหัวหน้านางทั้งหก ส่วนตัวละครที่สำรองไว้เป็นตัวละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 เล่นผสมโรงและในปีออก พ.ศ. 2415 ได้มีการแสดงละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 4 มาแสดงสมโภชช้างเผือกพระเสวตรวรรณ จากเมืองสุพรรณ และได้มีการแสดงในงานโสกันต์จากละครข้างนอก คือละครพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เมื่อยังเป็นพระยาราษฎร์ภูวดีและละครพระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) เมื่อยังเป็นพระอินทรเทพ

อย่างไรก็ตามเมื่อราวปีมะเส็ง พ.ศ. 2424 รัชกาลที่ 5 ได้มีการหัดละครหลวงขึ้นเพื่อสมโภชพระนครอายุครบ 100 ปี ในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 โดยมีละครหลวงสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นผู้ฝึกหัดให้ แสดง ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และได้แสดงอีกครั้งหนึ่งในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประเทศยุโรป เมื่อรัตนโกสินทรศก 116 (พ.ศ. 2440) ณ โรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิลาธรรมประดิษฐ์แสดงราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 เล่นตั้งแต่อิเหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหาและคอนบวงสรวงขับรำเมื่อใช้บนตัวละครที่แสดงมีรายชื่อดังนี้ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ , 2546 หน้า375-376)

1. เจ้าคุณพระอัยยิกา เป็นท้าวดาหา
2. เจ้าจอมมารดาหรั่ง เป็นท้าวดาหาเมื่อบวงสรวง
3. ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด) เป็นอิเหนา
4. เจ้าจอมมารดาเขียน เป็นสังคามาระดา
5. ท้าววนิดาวิจักษ์ (เจ้าจอมมารดาสุน) เป็นสุหรานาง
6. เจ้าแม่เหล็ก (ภายหลังเป็นท้าวศรีสังจา) เป็นกะหรัดตะปาดิ
7. เจ้าจอมหนูสุด เป็นล่าสำ
8. เจ้าแม่สัมฤทธิ์ เป็นจรกา
9. หม่อมเจ้าชายธานีวัตรในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดาได้ฝึกหัดกับคุณท้าววรจันทร์

ผู้เป็นย่า เป็นสียะตรา

10. ท้าวโสภานีเวศน์ (เล็ก) เป็นด้ามหง
11. เจ้าแม่สารภี เป็นยาสา

12. ท้าวอินทสุริยา (ชั้น) เป็นประสันดา
13. เจ้าแก้วเหลี่ยม เป็นกระตาดหารา และกะหรัคตะปาตี
14. เจ้าแก้วชุ่ม เป็นกระตาดหารา
15. เจ้าแก้วจำ เป็นยะรุเคะ
16. เจ้าแก้วงุ่น เป็นปุนดา
17. เจ้าจอมมารดาชุ่ม เป็นนางประไหมสุหรี
18. เจ้าจอมมารดาแอม เป็นนางมะเคหวี
19. เจ้าจอมมารดาควงคำ เป็นนางมะโต
20. เจ้าจอมมารดาพุ่ม เป็นนางลิกู
21. ขลุ่ยขายงุ่น (เคยเป็นนางบุษบาละครชั้นใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 4) เป็นนางเหมา

หลานหญิง

22. เจ้าจอมมารดากระหว่าง เป็นนางบุษบา
23. เจ้าแก้วลำไย เป็นนางบาทัน
24. เจ้าแก้วเปลียน (ภายหลังเป็นท้าวอินทสุริยา) เป็นนางประเสหรัน
25. เจ้าจอมมารดาสังวาลเป็นผู้รับสั่ง
26. ท้าวศรีสัจจา (เจ้าจอมมารดา) เป็นนางผู้รับสั่ง

ส่วนพวกเสนาและนางกำนัลล้วนเป็นละครหลวงตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 4 อายุ 50 ปีขึ้นไป การแสดงละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ได้เล่นอีกเลยตลอดรัชกาล แม้มีงานการแสดงก็ทรงโปรดให้หาละครของผู้มีบรรดาศักดิ์ คือ ละครของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูงคฤทธิ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วเป็นเจ้าของพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มีตัวละครฝีมือดี คือคุณหญิงนุกานุกรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นนางยักษ์ พระยานุกการักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นตัวพระ หลังจากที่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ บังคับการกรมมหรสพได้ฝึกซ้อมโขนหลวงให้เล่นละครรำเรื่องรามเกียรติ์และอิเหนาเกิดละครผู้ชายกลับมีขึ้น เช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 3 อีก 1 โรง ตัวละครสำคัญ คือ

พระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) เป็นทศกัณฐ์ เป็นครูยักษ์ทั้งโขนและละคร พระยานุกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) น้องพระยาพรหมภิบาล เป็นตัวพระรามได้เป็นครูครอบโขนละครในกรมมหรสพ

ขณะละครเจ้าคุณจอมมารดาแอม หัดขึ้นในวังหน้าเล่นตามแบบละครหลวงกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีละครคือปริง เป็นตัวอิเหนาและเล็ก ตัวสังคามาระตา ต่อไปได้เป็นครุละครสมเด็จพระศรีสวสดีกรุงกัมพูชา

นอกจากนี้ยังมีคณะละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเล่นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นผู้คิดให้ละครไทยเล่นประจำโรงละครปรีณสธิเอเตอร์ ตัวละครของท่านเป็นผู้ฝึกหัดละครอื่นอีกหลายโรง คือ

เป้า หลานเจ้ากรับเป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทรฯ เป็นตัวเงาะ ต่อมาเป็นครุละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

เปลี่ยน เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทรฯ เป็นตัวท้าวสามนต์ ต่อมาได้เป็นครุละครผสมสามัคคี

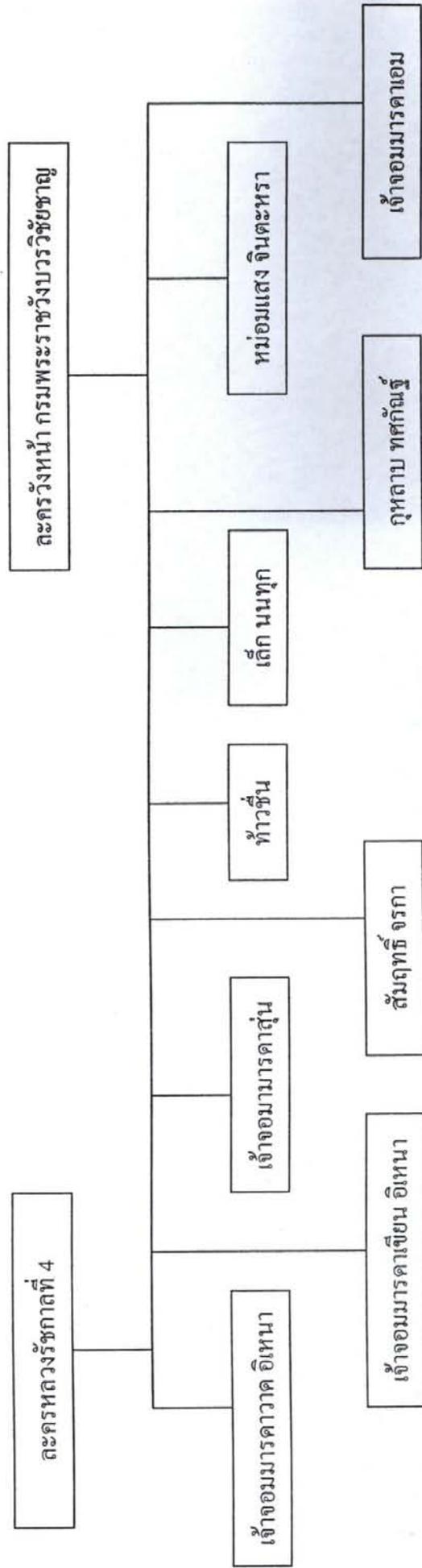
เครือ เป็นตัวมั่งรายกยอชวา เป็นครุละครผสมสามัคคีและละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ
เสงี่ยม เป็นตัวขิ่นเครื่อง ได้เป็นครุละครเจ้าอินทวโรธสุริยวงศ์เมืองเชียงใหม่

นอกจากนี้ยังมีละครผู้หญิงของคณะเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) ละครท้าวราชกิตวรภัทร (แพ) ละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ ละครกรมหมื่นนราธิปประพงค์ ละครหม่อมเจ้าเต่า (หม่อมเจ้าลมนุ) ละครพระยาจิรายุมนตรี (เนียม) ละครพระยาพิศาลผลพานิช (จีนสื่อ) ละครพระเจ้าอินทวิชยานนท์ละครอินทวโรธ ละครเจ้าบุญท้าววงศ์มานิต ละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ละครเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) ละครเจ้าพระยาท้าวธรรณินทร์ (เฮีย) ละครพระยาวิชิตสงคราม ละครพระยาเสนาสุจิต (นุช) ละครพระยาจตุรราชโกการ (คอซิมเด็ก) และละครของคุณกุลหาลาบ

ต่อมาในสมัยรัชสมัยที่ 5 ได้มีการเลิกทาส เมื่อโปรดให้ราษฎรเป็นอิสระแก่ตัวไม่จำเป็นต้องมีเจ้าขุนมูลนาย ดังนั้นที่จะสมัครให้ลูกหลานหัดละครก็น้อยลง ผู้มีบรรดาศักดิ์ที่จะควบคุมเลี้ยงดูผู้คนไว้เล่นละครก็ยากขึ้น เมื่อโปรดให้ลดบ่อนเบี้ยลงคณะละครก็หาผลประโยชน์ได้น้อยลงและเลิกเล่นส่วนใหญ่ กอปรกับได้มีการแสดงละครรูปแบบใหม่ คือละครเรื่องเงาะป่า ซึ่งเป็นบทบาทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ละครนอกเรื่องพระสมุทร บทพระราชนิพนธ์ในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญตั้งแต่พระสมุทรเข้าสวนจนถึงท้าวธวัชกรล้ม เล่นโดยละครเจ้าคุณจอมมารดาแอม ละครเรื่องนารายณ์สิบปาง บางตอนเรื่อง พระอภัยมณีบางตอน และในเรื่องพระลอ ซึ่งเป็นละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ บทละครดึกดำบรรพ์เรื่องอิเหนา สังข์ทอง สังข์ศิลป์ชัยและกาวิ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และบทละครพันทางเรื่องไกรทอง พระลอ ขุนช้างขุนแผน

ราชาธิราช และละครพงศาวดารจีน เช่น เรื่องห้องสิน ตั้งฮั่น สามก๊ก หงอโต้ ชูยตั้ง และบัววนฮวย
เหลา นอกจากนี้ยังมีบทละครเรื่องจันทโครพ ทินฉวงส์ มณีสุริยวงส์ ลักษณะวงส์ พระสมุทร
สิงหไตรภพ สุริยวงส์พรหมเมศร์ และสามฤดูและเรื่องวงส์เทวราชและยักษ์ยักขา ของหลวง
พัฒนพงศ์ภักดี บทละครในสมัยรัชกาลที่ 5 แพร่หลายมากเนื่องจากได้มีโรงพิมพ์ของหมอมสมิท
พิมพ์ขายเล่มละ 1 สลึง

แผนผังที่ 1 การสืบทอดตระกูลหลวงจากในสมัยรัชกาลที่ 4 มาสู่รัชกาลที่ 5 ตามแผนผังการถ่ายทอดดังนี้

จากแผนผังตระกูลหลวงในรัชกาลที่ 4 มาสู่ตระกูลหลวงรัชกาลที่ 5 จำนวน 2 คณะ คือ คณะตระกูลหลวงรัชกาลที่ 4 มีตัวละครคือ เจ้าจอมมารดาอาด อีหนา เจ้าจอมมารดาเขียน อีหนา เจ้าอมรรดาตุ่น วิหยาสะก้า สัมฤทธิ์ จรกา ท้าวชื่น เด็ก นนทุก และกุมภลาบ ทศกัณฐ์

ตระกูลวังหน้ากรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีตัวละคร 2 คน คือ หม่อมแสง จินตะหรา และ เจ้าจอมมารดาเอม ซึ่งเป็นลูกศิษย์ของหม่อมแสง จินตะหรา

ตัวละครในรัชกาลที่ 4 ทั้ง 2 คณะ ได้มาเป็นตระกูลหลวงรัชกาลที่ 5

นอกจากนี้ยังมีตระกูลหลวงรัชกาลที่ 4 มาเป็นตัวละครของท้าวراجกัณฐ์ และตระกูลวังสวนกุหลาบ แล้วมาเป็นครูกรมมหรสพในรัชกาลที่ 6 มีตัวละครดังนี้

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 หลังจากที่ทรงเล็ง
 ถว้ย ราชสมบัติในปลาย พ.ศ. 2453 แล้ว ทรงโปรดให้ตั้งกรมมหรสพขึ้นโดยโอนกรมต่าง ๆ ที่
 เกี่ยวกับกรมมหรสพ เช่นกรมโขน กรมพิณพาทย์มหาดเล็กที่อยู่ในความปกครองของเจ้าพระยา
 เทเวศร์มารวมอยู่ในกรมมหรสพ โดยมีหลวงสิทธิไชยเวร เป็นผู้ควบคุม ดังครุโขน 3 ท่าน คือ
 ขุนระบำภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ขุนนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และขุนพำนัก
 นัจนิกร (เพิ่ม สุครีวกะ) โปรดเกล้าให้มีตำแหน่งผู้กำกับกองทหารกระบี่ สังกัดกรมโขน
 กรมมหรสพโขนหลวงในรัชกาลที่ 6 มี 2 พวก คือโขนในกรมมหรสพและโขนสมัครเล่นเป็น
 ขำหลวงเก่า ทรงเรียกกรมปีพาทย์ว่ากรมปีพาทย์หลวง ต่อมาทรงโอนกรมช่างมหาดเล็กไปสังกัด
 กรมมหรสพและให้พระยาประสิทธิ์สุภการ คือพลเอกเจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เฟื่อง พึ่งบุญ)
 เป็นผู้บัญชาการกรมมหรสพ ซึ่งกรมโขนมีพระยานัฏกานุกรักษ์เป็นเจ้ากรมปีพาทย์หลวงมีพระยา
 ประสานดุริยศัพท์เป็นเจ้ากรม กรมช่างมหาดเล็กมีพระยาอนุศาสตรจิตรกรเป็นเจ้ากรมและกอง
 เครื่องสายฝรั่งหลวงมีพระยาวาระศิริราชเสนี (อ้วน วาระศิริ) เป็นเจ้ากรมต่อมาพระเจนดุริยางค์
 (ปิติ วาทยะกร) เป็นปลัดกรม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุงศิลปะทาง
 โขนละคร และดนตรี ปีพาทย์ในกรมมหรสพทั้งมาตรฐานศิลปะและฐานะของศิลปินทำให้มีความ
 เจริญก้าวหน้าและรุ่งเรืองที่สุด ทรงประดิษฐ์ราชทินนามขึ้นพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ศิลปินโขน
 จนมีคำเรียกโขนหลวงในรัชกาลที่ 6 ว่าโขนบรรดาศักดิ์คู่กับโขนของเอกชนที่เรียกว่าโขนเชลยศักดิ์
 ภายหลังศิลปินโขนละครบรรดาศักดิ์ผู้มีฝีมือในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้เป็นครูฝึกสอนศิลปะทางโขน
 ละครมีศิษย์สืบต่อมา ทรงโปรดให้ตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวงได้เป็นโรงเรียนพรานหลวงใน
 พระบรมราชูปถัมภ์ มีนักเรียนทั้งหมด 100 คน ทำการสอนอย่างโรงเรียนกรมสามัญ เนื่องจาก
 ทรงเห็นว่าผู้มีศิลปะวิชาถ้าขาดความรู้สามัญก็จะถูกเหยียดหยามจากคนทั่วไป ถ้ามีพื้นฐาน
 การศึกษาวิชาสามัญก็ย่อมจะช่วยเชิดชูศิลปะวิชาการให้สูงเด่นขึ้น

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นราชาแห่งศิลปินทรงอุปถัมภ์
 ศิลปะโขนโดยปลูกความนิยม 3 ระยะ คือระยะแรก เมื่อเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารได้โปรดคัดเลือกลูกเจ้านายข้าราชการและพวกมหาดเล็ก
 ในพระองค์ฝึกหัดโขนสมัครเล่นขึ้น ระยะที่ 2 เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้วทรงโปรดให้ตั้งกรมมหรสพ
 ขึ้นและทรงอุปถัมภ์ศิลปินโขนผู้มีฝีมือให้ได้ยศลาบรรดาศักดิ์และมีตำแหน่งหน้าที่ราชการตาม
 สมควรและระยะที่ 3 โปรดให้ตั้งโรงเรียนพรานหลวงขึ้นสั่งสอนฝึกหัดกุลบุตรทั้งวิชาศิลปะและ
 สามัญเพื่อปลูกฝังให้ศิลปินมั่นคงถาวรและเจริญก้าวหน้าตามสมควรแต่ยังไม่ทันบรรลุถึง
 พระราชประสงค์ เนื่องจากพระองค์ทรงสวรรคตโรงเรียนพรานหลวงได้ล้มเลิกไปพร้อมกับกรม

มหรสพในปี พ.ศ. 2468 ดังนั้นศิลปะทางโขนละครก็ตกต่ำลงทั้งด้านจิตใจของศิลปินและด้านศิลปะวัตถุ

จะเห็นได้ว่าโขนผู้หญิงของหลวงในสมัยรัชกาลที่ 6 ไม่มีแต่ปรากฏอยู่ในคณะละครต่าง ๆ เช่น ละครเจ้าจอมมารดาแอม คณะเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธละครวังสวนกุหลาบ คณะกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย ละครเพชรบูรณ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ศิลปินกรมมหรสพ ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ละครพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ ละครเจ้าจอมมารดาवाद ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ละครพระประนมทนต์ พึ่งบุญ ณ อยุธยาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 (รจนา สุนทรานนท์, 2549 หน้า 321- 324)หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จถวัลยราชสมบัติ พระองค์ทรงมีพระราชปรารภกับเสนาบดีสภาว่า กรมมหรสพเคยเป็นกรมใหญ่ในสังกัดกรมมหาดเล็ก สมควรที่จะสงวนวิธีราชันเป็นศิลปะชั้นสูงอย่างหนึ่งของชาติ หากไม่เป็นเงินมากมายก็เต็มพระราชหฤทัยที่จะทรงสละพระราชสมบัติรักษาไว้ แต่ตามจำนวนที่เป็นอยู่บัดนี้เหลือความสามารถของพระคลังข้างที่ที่จะรักษาไว้ได้ ดังนั้นเสนาบดีสภาได้ประชุมปรึกษาหารือขอความเห็นในที่ประชุม เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2468 เนื่องจากขณะนั้นได้เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ทำให้ต้องตัดทอนค่าใช้จ่ายในแผ่นดินลง โดยลดจำนวนข้าราชการ หน่วยงาน และรวมหน่วยงานเพื่อให้งบประมาณสมดุล เมื่อพิจารณาแล้วโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นโรงเรียนฝึกหัดโขนละครได้รับอุปการะค่าที่อยู่ เสื้อผ้า อาหาร ค่าเล่าเรียน ค่าเบี้ยเลี้ยง ทำให้สิ้นเปลืองเงินมาก เสนาบดีสภาจึงมีความเห็นให้เลิกกรมมหรสพ เพื่อรักษาเสถียรภาพรายรับรายจ่ายไว้ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2468 หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ 35 วัน ส่วนเครื่องโขนละคร สัมภาระทั้งปวง กรมมหรสพได้มอบให้พิพิธภัณฑสถานปี่พาทย์หลวงและดนตรีฝรั่ง พระบาท สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับไว้ในราชสำนัก หลังจากนั้นมาอีกราว 5 เดือนได้มีการประกาศรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวัง ข้าราชการที่โอนไปสังกัดกระทรวงวัง ได้แก่ ข้าราชการสายปี่พาทย์ เครื่องสายฝรั่ง และช่างบางคน ส่วนกรมโขนนั้นได้ยุบเลิกและปลดข้าราชการออกทั้งหมด เมื่อ วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ.2469 ในขณะนั้นเสนาบดีกระทรวงวังคือ เจ้าพระยาวรวงศ์พัฒน (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการของกรมมหรสพ มีความประสงค์จะขุบเลี้ยงศิลปินซึ่งเป็นข้าราชการของกรมโขนบางคน บางพวกที่มีฝีมือ ไม่ให้ถูกปลดออกจากราชการจนหมดเชื้อสาย จึงมีวิธีการแก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้า โดยการปลดข้าราชการศิลปินเดิมในกรมมหรสพ และขอลดอัตราเงินเดือนลงเอาไปบรรจุไว้ในอัตราและตำแหน่งที่อื่นบ้าง จนรายจ่ายสมดุลกับงบประมาณ

ของกระทรวงวัง ซึ่งเป็นวิธีการที่ช่วยให้ทางราชการสามารถชุบเลี้ยงศิลปินของกรมมหรสพไว้ได้พอสมควร ต่อมาอีก 5 เดือน ในปีพุทธศักราช 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่างานนาฏยศิลป์ยังมีความจำเป็นในกิจการของหลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรวงศ์พัฒนตั้งกรมมหรสพขึ้น และเรียกพระยานัฏกานูรย์กลับเข้ามารับราชการในกระทรวงวังในปลายปีนั่นเอง โดยให้มีตำแหน่งราชการเป็นผู้กำกับกรมปีพาทย์และโขนหลวง แต่ได้แบ่งหน้าที่สาขาศิลปะแยกย่อยออกไป กล่าวคือ พระยานัฏกานูรย์เป็นผู้ดูแลงานนาฏศิลป์ หลวงประดิษฐไพเราะเป็นหัวหน้าแผนกดุริยางค์ไทย พระเจนดุริยางค์เป็นหัวหน้าแผนกดุริยางค์สากล ในปี พ.ศ.2470 โปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงนัฏกานูรย์กลับเข้ามารับราชการเป็นครูละครหลวงอีกครั้งหนึ่ง ต่อมา พ.ศ. 2472 กรมมหรสพขาดคนรุ่นใหม่แสดงในงานราชการ จึงเปิดรับนักเรียนชายหญิงเข้ามาฝึกหัดโขน ละคร คนตรีเป็นการเฉพาะ ไม่มีการสอนวิชาสามัญอย่างโรงเรียนพรานหลวง นักเรียนเหล่านี้ได้แก่ อาคม สายาคม อร่าม อินทรนัญ กวี วรสระริน ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร สมพงษ์ พงษ์มิตร เดช ปัญญาพล และจำเรียง พุทธประดับ ส่วนนักเรียนคนตรีสากล ได้แก่ ประยูร ชีรานนท์ และเอื้อ สุนทรสนาน นักเรียนโขนละครถูกส่งตัวไปฝึกตามสถานที่ต่างๆ พระนางไปฝึกที่เรือนไทยวังสวนกุหลาบ ยักษ์ ถึง ฝึกที่บ้านเจ้าพระยาวรวงศ์พัฒน ถนนพระอาทิตย์ ส่วนเด็กผู้หญิงฝึกที่โรงเรียนท้าววัง ในพระบรมมหาราชวัง นักเรียนชุดนี้ได้ออกแสดงเป็นครั้งแรกใน “โขนนั่งราว” บริเวณหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในปี พ.ศ.2476 และในที่สุดเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 กรมมหรสพจึงโอนมาสังกัดกรมศิลปากร (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2547 หน้า 331)

เมื่อมีการแสดงนาฏศิลป์ต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง ทางราชการได้เรียกศิลปินที่ถูกปลดเมื่อครั้งยุบกรมมหรสพให้กลับเข้ามารับราชการอีกหลายท่าน เช่น คุณหญิงเทศ นัฏกานูรย์ ได้กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง ดังที่ ม.จ.หญิง พูนพิสมัย ดิศกุล ทรงเล่าว่า (สุภชัย จันทรสุวรรณ, 2538, หน้า 229.)

“...ประมาณปี พ.ศ.2470 ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนฝรั่งเศสได้เข้ามาเยือนกรุงเทพฯ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงจัดเลี้ยงพระราชทานเป็นเกียรติยศที่วังดุสิตตามธรรมเนียม และได้จัดละครตอน “ปราบนนทก” ให้ชม คุณหญิงเทศแสดงเป็นตัวนทก ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนมีความพอใจมาก เมื่อกลับไปแล้วได้ส่งของกำนัลมาให้คุณหญิงเทศ เป็นกระเป๋ากีฬาสำหรับงานราตรี ทำด้วยกระ มีเพชรประดับ ต่อจากนั้นผู้สำเร็จราชการได้มีโอกาสเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อได้เข้าเฝ้าฯ ก็กราบบังคมทูลชมเชยละครที่ได้ดูที่วังดุสิต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมี พระราชดำรัสถามสมเด็จพระยาดำรงฯ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จึงกราบทูลถึงการแสดงของคุณหญิงเทศ สุวรรณภารต พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้ สมเด็จพระยาดำรงฯ จัดละครตอนนั้นให้แสดงถวาย สมเด็จพระยาดำรงฯ ก็ได้ทรงจัด

ถวายตามพระราชประสงค์ แต่ทรงเห็นว่า ละครตอนนารายณ์ปราบหนทูกนั้นสั้นนัก จึงจัดตอน เสนากุญเข้าเมืองเพิ่มเติม โดยให้พระยานัฏกานูรักษ์ เป็นตัวท้าวเสนากุญ พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรละครที่แสดงถวายแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาวรวงศ์ พิพัฒน์ เสนาบดีกระทรวงวัง เรียกพระยาและคุณหญิงนัฏกานูรักษ์ กลับเข้ารับราชการใน กระทรวงวังในตำแหน่งผู้ฝึกละครหลวง”

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าการแสดงนาฏศิลป์และดนตรีไทยมีความจำเป็น เนื่องจากเป็นศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติที่จะต้องดำรงอยู่และเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาและ เป็นสิ่งหนึ่งที่ใช้ในการรักษาสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังอีกครั้งหนึ่ง โดยโอนกองช่างวังนอก และกองมหรสพไปสังกัดกรมศิลปากร กระทรวงธรรมการ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2478 ข้าราชการที่ขึ้นอยู่กับกองมหรสพ เช่น ข้าราชการศิลปากรทางโขนละคร ดนตรีเป่าพาทย์และ การช่างก็ย้ายมาอยู่กรมศิลปากร โดยโอนศิลปินทางโขนละครและนักดนตรีเป่าพาทย์ พร้อมทั้งโอน เครื่องดนตรีและเครื่อง โขนละครของหลวง ซึ่งเหลืออยู่บางส่วนจากกระทรวงวังมา กรมศิลปากร จึงจัดตั้งกองดุริยางคศิลป์ และกองโรงเรียนศิลปากรเพิ่มขึ้น กองดุริยางคศิลป์มีหน้าที่เกี่ยวกับงาน ศิลปของแผนกดุริยางค์ไทยและแผนกดุริยางค์สากล ส่วนกองโรงเรียนศิลปากรมีหน้าที่ทาง โรงเรียน โดยแยกเป็นแผนกช่างและแผนกนาฏดุริยางค์ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ได้จัดตั้งขึ้น เมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 โดยมีคำสั่งจากรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ คือ พระสารสาสน์ประพันธ์โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มีชื่อเฉพาะเรียกแผนกว่า “โรงเรียนศิลปากร- แผนกนาฏดุริยางค์” ฝึกหัดสั่งสอนศิลปทางดนตรีเป่าพาทย์และละคอนระบำ มิได้รับฝึกหัดโขน (ธนิต อยู่โพธิ์, 2496. หน้า 93.)

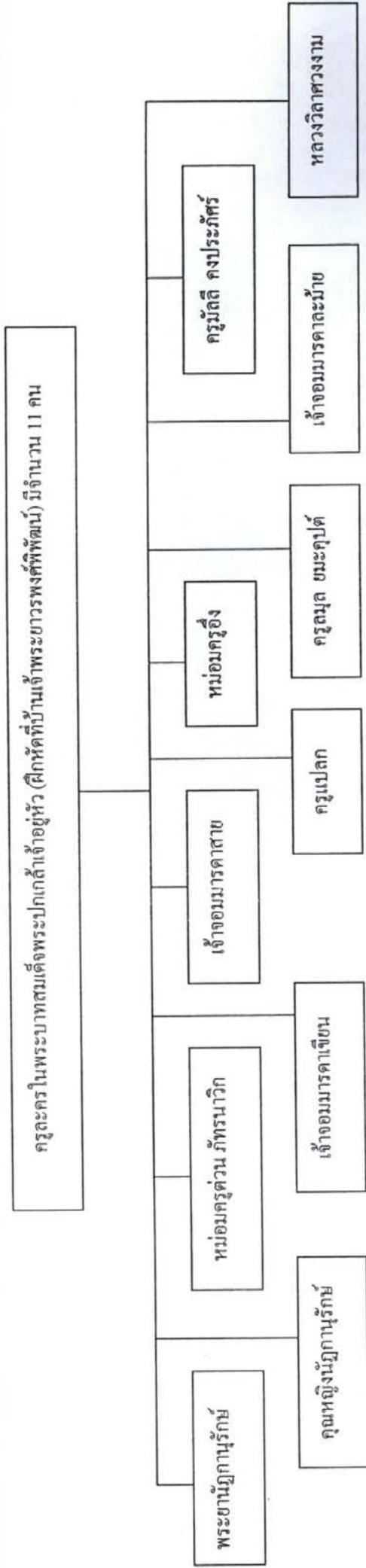
ต่อมาทางการได้ตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากร แล้วแยกแผนกช่างไปขึ้นอยู่กับมหาวิทยาลัย ศิลปากร กรมศิลปากรจึงปรับปรุงกิจการของกองดุริยางคศิลป์เสียใหม่ และเปลี่ยนชื่อมาเป็นกอง การสังคีต เมื่อปี พ.ศ. 2485 และเปลี่ยนชื่อโรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์มาเป็นโรงเรียน สังคีตศิลป์ ขึ้นอยู่กับกองการสังคีต กรมศิลปากร ครั้นต่อมารัฐบาล โดยมีนายควง อภัยวงศ์เป็น นายกรัฐมนตรี ได้อนุมัติงบประมาณสำหรับเป็นเบี้ยเลี้ยงให้แก่เด็กที่จะเข้ามารับการฝึกหัดเรียน โขน ดุริยางค์สากล และดุริยางค์ไทย เป็นเงินปีละ 7,200 บาท ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2488 ซึ่งทางกอง การสังคีตได้รับเด็กเข้ามาเป็นศิลปินสำรอง มีอัตราเงินเดือนประจำ ต่อมาเกิดภัยสงครามโลก ครั้งที่ 2 โรงเรียนถูกระเบิดได้รับความเสียหายและถูกยึดไปใช้ราชการอื่น เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487 ทำให้โรงเรียนต้องหยุดการเรียนการสอนไปชั่วคราว หลังจากนั้นไม่เคยมีการฝึกหัด ศิลปินโขนขึ้นใหม่ เมื่อมีความจำเป็นต้องเล่น โขนก็คงมีศิลปิน โขนที่รับโอนมาจากกระทรวงวัง

ยังคงเหลืออยู่เพียงสิบกว่าคน บางคนมีอายุมากก็ไม่สามารถออกแสดงได้ ถ้ามีราชการก็จะแสดงได้เพียงชุดเบ็ดเตล็ด โดยมีผู้แสดงเพียง 6-7 คน

ครั้งสิ้นสุดสงครามโลก รัฐบาลได้สั่งให้กรมศิลปากรแก้ไขปรับปรุงการศึกษาของโรงเรียนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. 2488 กรมศิลปากรจึงเปลี่ยนชื่อโรงเรียนขึ้นใหม่ว่า โรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อเปิดโรงเรียนคงมีนักเรียนเก่าเหลืออยู่ 33 คน ซึ่งเป็นนักเรียนหญิงทั้งหมด กรมศิลปากรมีความมุ่งหมายจะสืบสานศิลปโขน จึงเปิดรับสมัครนักเรียนชายเข้าฝึกหัดโขนจำนวน 61 คน เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2488 และต่อมาเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2488 ได้บรรจุเข้าเป็นนักเรียนศิลปปินสำรองจำนวน 55 คน มีอัตราเบี้ยเลี้ยงเดือนละ 6 บาทต่อคน ส่วนอีก 6 คนได้รับการฝึกหัดและตั้งเบี้ยเลี้ยงในภายหลัง ส่วนข้าราชการศิลปปินโขนที่ลาออกจากราชการไปก็กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง เมื่อมีตำแหน่งและอัตราเงินเดือนว่างลง กรมศิลปากรก็รับให้เข้าบรรจุข้าราชการและมอบหมายให้บรรดาคณาจารย์และข้าราชการศิลปปินโขนเร่งฝึกหัดศิลปปินสำรองโขนอย่างจริงจัง จนสามารถออกแสดง ณ โรงละครศิวาลัย ในพระบรมมหาราชวัง 2 ครั้ง

อย่างไรก็ตามนาฏศิลป์ไทยในขณะต่างๆ นอกราชสำนักมิได้ถูกกระทบกระเทือนจากการยุบกรมมหรสพ ครูโขนละครจากคณะต่างๆ ได้เข้ามารับราชการในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์หลายคน เช่น ผัน โมรากุล ขอสอง ภักดีเทวา และสอาด อัมพลิน จากคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ลมุล ยมะคุปต์ จากละครคณะวังเพชรบูรณ์และวังสวนกุหลาบ มัลลิก กงประภัสร์ จากละครพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ หม่อมต่วน ภัทธนาวิก จากละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ และในชั้นหลังมีท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และเฉลย สุขะวณิช จากวังสวนกุหลาบอีก

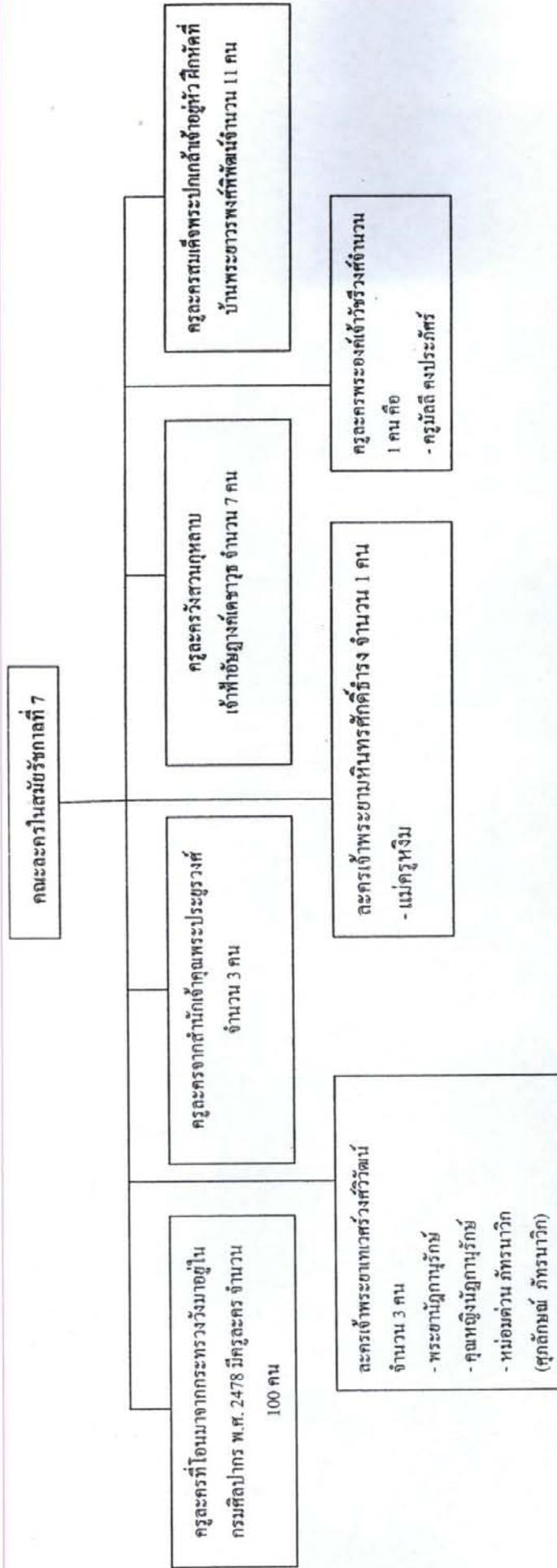
แผนผังที่ 2 ครูละครในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (ฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์)

จากแผนผังครูละครหลวงในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โดยฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็น มีครูละครจำนวน 11 คน คือพระยานุฎิภาณุรักษ์ คุณหญิงนุฎิภาณุรักษ์ หม่อมครูต่วน ภัทรนาวิก เจ้าอมมรดาเขียน ครูมดล ชมะคุปต์ ครูมัลลิตี คงประภัสร์ ครูหลวงวิลาศวงงาม เจ้าอมมรดาสาย และเจ้าอมมรดาละม้าย

จากแผนผังนี้ได้พบว่าครูละครหลวงในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีเป็นครูละครหลวงจากคณะละครต่าง ๆ เช่น คณะละครวังสวนกุหลาบมี ครูมดล ชมะคุปต์ หม่อมครูอึ่ง คณะละครพระองค์เจ้าวีรวงศ์ มีครูมัลลิตี คงประภัสร์ คณะละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ มีคุณหญิงนุฎิภาณุรักษ์ และหม่อมครู ต่วน (สกุลถักชัย) ภัทรนาวิก ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีแม่ครูแปลก นอกจากนั้นยังมีครู โขนที่มีบทบาทสำคัญ เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและ ครอบครู โขนละคร 2 คน คือ พระยานุฎิภาณุรักษ์ และครูหลวงวิลาศวงงามและมีครูที่เป็นเจ้าอมมรดาเขียน 3 คน คือ เจ้าอมมรดาเขียน ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม พระยานริศรานุวัดติวงศ์ เจ้าอมมรดาสาย และเจ้าอมมรดาละม้ายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่ามีครู โขน-ละครที่มีฝีมือดีเยี่ยม

แผนผังที่ 3 คณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7

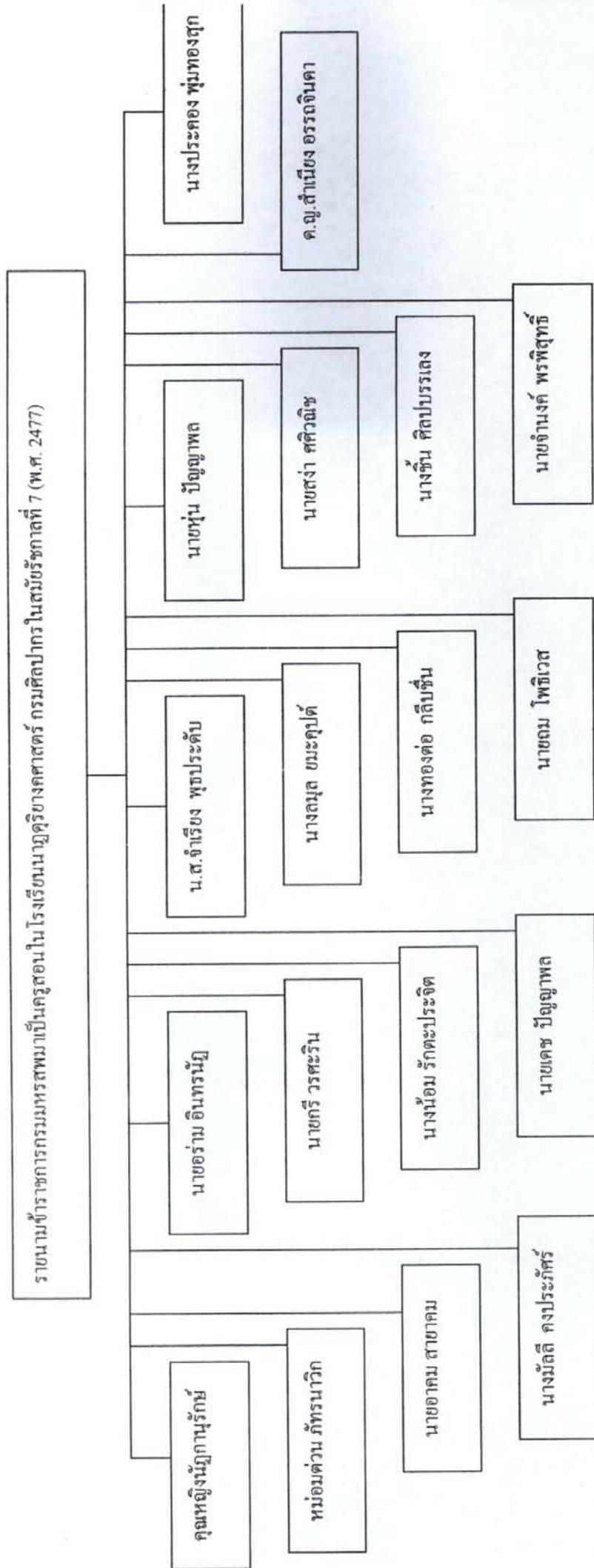

จากแผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้พบว่าคณะละครและครูละครในสมัยรัชกาลที่ 7 มีทั้งหมด 7 คณะ คือ ครูละครที่โอนมาจากกระทรวงวังมาอยู่ในกรมศิลปากร พ.ศ. 2478 มีทั้งหมด 100 คน ครูละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ จำนวน 3 คน ได้แก่ ครูผืน โมรากุล ครูขอแสง ภักดีเทวา และครูสะอาด อัมผลิน ครูละครวงสวางกุหลาบ(เจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ) จำนวน 7 คน ได้แก่ ท่านผู้หญิง แม่ สนิทวงศ์เสณี ครูเฉลย สุขะวงษ์ คุรุมาลี ยมะคุปต์ คุรุมาลี ประจายะภักดิ์ แม่ครูหึงม หม่อมครูอึ้ง และหม่อมครูนุ้ม นวรัตน์ ณ อยุธยา ครูละครพระองค์เจ้าวิริวงค์ จำนวน 1 คน คือ คุรุมาลี คงประภัสร์ ครูละครพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 11 คน ได้แก่ พระยานัฎกานุรักษ์ คุณหญิงนัฎกานุรักษ์ หม่อมครูต่วน ภักทรนวิก เจ้าจอมมาดาเขียน ครูแปลก

หม่อมครูอึ้ง ครูลมูล ยมะคุปต์ ครูมัลลิต์ คงประภักดิ์ ครูหลวงวิลาศวงาม เจ้าจอมมารดาตาย และเจ้าจอมมาดาละม้าย ครูละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ จำนวน 2 คน คือ คุณหญิงนันทกานุกรักษ์ และหม่อมครูถ้วน (สกุลกษัตริย์) กัทธนาวิก และละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จำนวน 1 คน คือ แม่ครูหญิง

จากแผนผังคณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้พบว่าคณะละครและครูละครในสมัยรัชกาลที่ 7 มีทั้งหมด 7 คณะ คือ ครูละครที่โอนมาจากกรมวังมาอยู่ในกรมศิลปากร พ.ศ. 2478 มีทั้งหมด 100 คน ครูละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จำนวน 3 คน ได้แก่ ครูผัน โมรากุด ครูยอแสง กักดีเทวา และครูสอาด อัมพลิน ครูละครวังสวนกุหลาบ(เจ้าฟ้าอัยญาติเดชาวุธ) จำนวน 7 คน ได้แก่ ท่านผู้หญิงผ่องแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ครูเฉลย สุขะวณิช ครูลมูล ยมะคุปต์ ครูน้อย ประจายะภักดิ์ แม่ครูหญิง หม่อมครูอึ้ง และหม่อมครูนุ่น นวรัตน์ ณอยุธยา ครูละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ จำนวน 1 คน คือ ครูมัลลิต์ คงประภักดิ์ ครูละครพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 11 คน ได้แก่ พระยานันทกานุกรักษ์ คุณหญิงนันทกานุกรักษ์ หม่อมครูถ้วน กัทธนาวิก เจ้าจอมมาดาเขียน ครูแปลก หม่อมครูอึ้ง ครูลมูล ยมะคุปต์ ครูมัลลิต์ คงประภักดิ์ ครูหลวงวิลาศวงาม เจ้าจอมมารดาตาย และเจ้าจอมมาดาละม้าย ครูละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ จำนวน 2 คน คือ คุณหญิงนันทกานุกรักษ์ และหม่อมครูถ้วน (สกุลกษัตริย์) กัทธนาวิก และละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จำนวน 1 คน คือ แม่ครูหญิง

แผนผังที่ 4 รายงานข้าราชการกรมสรรพสามิตในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2477)

จากตารางรายนามข้าราชการกรมมหรสพมาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์
กรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2477) มีรายนามดังนี้ คุณหญิงนุกานุกรักษ์ นายอร่าม อินทรนัญ
นางสาวจำเรียง พุทธประดับ นายหุ่น ปัญญาพล นางประคอง พุ่มทองสูง หม่อมต่วน ภัทรนาวิก
นายกรี วรสระริน นางลมุล ยมะคุปต์ นายสง่า ศศิวิมล ค.ญ.สำเนียง อรรถจินดา นายอาคม สาขาคม
นางน้อม รักตะประจิต นางทองต่อ กลีบชื่น นางชื่น ศิลปบรรเลง นางมัลลีย์ คงประภัสร์
นายเดช ปัญญาพล นายถม โทธิเวส และนายจ้านงค์ พรพิสุทธิ์

จะเห็นว่ารายนามข้าราชการกรมมหรสพที่เข้ามาเป็นครูสอนในโรงเรียนดุริยางคศาสตร์กรม
ศิลปากร จะเป็นข้าราชการที่มาจากละครหลวงหลายคณะ เช่น คุณหญิงนุกานุกรักษ์
(เทศ สุวรรณภารต) หม่อมต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก มาจากละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์
(ม.ร.ว. หลาน กุญชร) นางมัลลีย์ คงประภัสร์ มาจากคณะพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์

โขนในวังเจ้านายหรือข้าราชการ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกรัชกาลที่ 1 โปรดพระราชทานอนุญาตให้
เจ้านาย ขุนนางหัดโขนไว้ในสำนักของตนได้ โปรดให้หัดไว้ได้แต่โขนผู้ชายตามประเพณีเดิมเพราะ
โขนเป็นศิลปะที่ผู้ชายแสดงตลอดจนถึงละครเอกชนมีแต่ละครผู้ชาย ส่วนละครผู้หญิงมีแต่ของ
พระมหากษัตริย์ แม้เจ้านายชั้นสูงก็มิได้เพราะเป็นราชประเพณีมีมาแต่กรุงศรีอยุธยา และยังมีถือ
ปฏิบัติมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ดังนั้นในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงฝึกแต่โขน ซึ่งเป็น
บุตรข้าราชการผู้ชาย ตัวละครที่ปรากฏนามคือ จู๋ หนุมาน (รจนา สุนทรานนท์, 2549 หน้า 238) และ
พระเจ้าเชียงใหม่กวีโลรสสุริยวงศ์เคยแสดงเป็นตัวอินทรีชิต เมื่อครั้งเป็นมหาดเล็กหลวงอยู่ใน
รัชกาลที่ 1 และครุฑ ทศกัณฐ์ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2500 หน้า 37)

นอกจากนี้ยังมี โขนของกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ภักดี กรมพระพิทักษ์เทเวศร์
กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และกรมหลวงรักษารณเรศร์

ละครพระพิพิธโภคภูเบนทร์ ต้นตระกูลพนมวัน มีตัวละครดังนี้

- นายบัว อีหนา
- นายมั่ง บุษบา
- นายฝั่ง วิยะดา

ละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ต้นตระกูลกุญชร มีตัวละคร ดังนี้

- นิม อีหนา	- นายแผน หนุมาน
- นายเกลือ นางเอก	- ขุนระบำภา (ทองใบ สุวรรณภารต)
- นายอ่ำ ค้วนาง	- ขุนนุกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต)
- นายคุ้ม พระราม	- ขุนพ้านกนังนิกร (เพิ่ม สุศรีวณะ)

ละครกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ มีตัวละครที่เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู คือ

- นายเกษ พระราม

ละครกรมหลวงรักษารณเรศร์ ตัวละคร ดังนี้

- นายทองอยู่ พระลักษณะ
- นายน้อย สักคามระดา
- นายทับ ลำลำ
- นายแจ่ม มโหธร
- นายเมือง บุษบา
- นายเพ็ง วิยะดา
- นายขุนทอง อิเหนา

ส่วนละครของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) มีทั้งละครผู้ชายและละครผู้หญิง

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าอยู่หัวทรงมีโรง 2 ประเภท คือ โขนหลวงและโขนสมัครเล่นสำหรับโขนสมัครเล่นหลายครั้ง (ชนิด อยู่โพธิ์, 2496 หน้า 75-78) ได้กล่าวถึงโขนสมัครเล่น ว่า

โขนโรงนี้ เรียกนามว่า โขนสมัครเล่น เพราะผู้เล่นเล่นโดยความสมัครเองไม่ใช่ถูกกะเกณฑ์หรือเห็นแก่สินจ้าง มีความประสงค์แต่จะให้ผู้ที่คุ้นเคยชอบพอกันและที่เป็นคนชั้นเดียวกัน มีความรื่นเริงและเพื่อจะได้ไม่หลงลืมว่า ศิลปะวิทยาการเล่นเดินรำไม่จำเป็นจะต้องเป็นของฝรั่งจึงจะคู่ได้ของโบราณของไทยเรามีอยู่ ไม่ควรจะให้เสื่อมสูญไปเสีย โขนโรงนี้ได้เคยเล่นแต่ที่พระราชวังสราญรมย์เป็นพื้น แต่ครั้งนี้เห็นว่าผู้ที่เข้านักเรียนนายร้อยก็เป็นคนชั้นเดียวกันและเป็นที่ยังหวังอยู่ว่าจะเป็นกำลังของชาติเราต่อไป พวกโขนจึงมีความเต็มใจมาช่วยงานเพื่อให้เกิดการครึกครื้น ถ้าแม้ว่าผู้ดูรู้สึกว่าจะสนุก และแลเห็นการเล่นอย่างไทยแท้ก็ยังคงเป็นสิ่งที่ดีควรดูอยู่แล้ว ผู้ที่ออกน้ำพักน้ำแรงเล่นให้ดูก็จะรู้สึกว่าจะได้รับความพอใจยิ่งกว่าได้สินจ้างอย่างใดๆ ทั้งสิ้น ในหมู่ผู้ที่เป็นตัวโขน มีหม่อมเจ้าและบุตรข้าราชการ คือ

1. หม่อมเจ้าชัชวลิต เกษมสันต์ (พระ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ดันสกุลเกษมสันต์
2. หม่อมเจ้าแวจกร จักรพันธุ์ (พระ) ในพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นอนุพงษ์จักรพรรดิ
3. พระยาชาติเศษอุดม (ม.ร.ว. โป๊ะ มาลากุล) แสดงเป็นพิเภก ในพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่น

ปราบปรปักษ์

4. นายขรรค์ หุ้มแพร (ม.ร.ว.มานพ เกษมสันต์) แสดงเป็นเขนในหม่อมเจ้าทัศนภาส
5. พลเอกเจ้าพระยารามราชพ (ม.ล.เพื่อ ฟิ่งบุญ) แสดงเป็นพระอรชุน บุตรพระยา

ประสิทธิ์สุกการ (ม.ร.ว. ลม้าย)

6. พลตรีพระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) แสดงเป็นพระลักษณ์ บุตรพระยาประสิทธิ์ศุภการ (ม.ร.ว. ลม้าย)

7. พระยานเรนทรราชา(ม.ล. อูรา คเนจร) แสดงเป็นองคต บุตรหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว.ปฐม)

8. หลวงวิสุตรอัศกร (กลาย บุนนาค) แสดงเป็นหนุมาน บุตรเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ)

9. จมื่นทรงสุรกิจ (พราว นุณขัตติพันธุ์) แสดงเป็นเขน บุตรเจ้าเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เวก)

10. นายเถิด บุนนาค (สิงเล็ก) บุตรนายพลตรี พระยาไกรเพชรรัตนสงคราม (แฉ่)

11. พระสุนทรวงษา (สุนทร สาลักษณ์) แสดงเป็นเสนายักษ์ บุตรพระศรีสุนทรโวหาร ต่อมาเป็นพระยาศรีภริษา(กมล สาลักษณ์)

12. จมื่นเทพสิรินทร์ (ประณีต บุนนาค) แสดงเป็นรามสูร ตัวรบ บุตรพระยาประชากิจกรจักร (แฉ่ม)

13. จำแค้นประกอบการ (ประสิทธิ์ บุนนาค) แสดงเป็นเสนายักษ์ บุตรพระยาประชากิจ

14. นายสุด จำลอง (ประเสริฐ บุนนาค) แสดงเป็นนาง บุตรพระยาประชากิจกรจักร (แฉ่ม)

15. นายประดิษฐ์ บุนนาค (เขน) บุตรพระยาประชากิจกรจักร (แฉ่ม)

16. พระยาสุจริตธำรง (อู๊ด สุจริตกุล) แสดงเป็นสิบแปลคมงกุฎ บุตรพระยารัตนโกษา (เล็ก)

17. พระสนิทราชการ (สมบุญ ศิรินคร) แสดงเป็นเขน บุตรพระยาศิรินครเทพสัมพันธ์

18. พระยาอุดมราชภักดี (โถ สุจริตกุล) แสดงเป็นอินทรชิต บุตรพระอรรณการประสิทธิ์ ต่อมาเป็นพระยาสุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล)

19. พระยาราชอักษร (ไช้ อัสวรักษ์) แสดงเป็นจำอวด บุตรหลวงธูการกำจัด (เทียม)

20. หมื่นทรงพลหาญ (เล็ก สุเรนทรานนท์) แสดงเป็นสิบแปลคมงกุฎบุตรนายพันตรี หลวงสรสิทธิยานุการ

21. นายโชน บุนนาค (สิบแปลคมงกุฎ) บุตรนายสรรพวิไชย (เขน)

22. หลวงไพจิตรนันทการ (ทองแถม สุวรรณภารต) บุตรขุนัญฎกานูร์กษย์ ต่อมาเป็นพระยานัญฎกานูร์กษย์ (ทองดี สุวรรณภารต)

จากรายงานข้างต้นตัวโชนเป็นบุตรผู้มีบรรดาศักดิ์ที่ยินดีให้บุตรเข้ามาศึกษาอบรมในราชสำนักได้เรียนรู้ศิลปะวิทยาการต่างๆ นอกจากนี้ยังมีบุตรพลเรือนที่เข้ามาถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่ในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุราชกุมาร ชนิด อยู่โพธิ์ (2496. หน้า178.) กล่าวถึงสูจิบัตรงานเปิดโรงเรียน (ทหารบก) ชั้นมัธยม เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) ว่า

“นอกจากผู้ที่กล่าวนามมาแล้วนี้ เป็นบุตรพลเรือนมีหลักฐาน และได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กอยู่ในสมเด็จพระบรมโสภาธิราชกุมารทุกคน

ในที่สุดพวกโขนคือโอกาสเพื่อแสดงให้ปรากฏว่าที่เล่นได้ถึงเพียงนี้ก็เพราะอาศัยความฝึกสอนของครูซึ่งนับว่ามีวิชาอย่างดีที่สุดในสมัยนี้ กล่าวคือ ขุนระบำภาษา (ครูยักษ์) 1 ขุนนัฏกานูร์ักษ์ (ครูพระและนาง) 1 ขุนพ้านกนังนิกร (ครูวานร) 1 จึงควรขอบใจท่านทั้ง 3 นี้”

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงและทำนุบำรุงศิลปะทางโขน ละคร และดนตรีปี่พาทย์ ในกรมมหรสพให้เจริญรุ่งเรืองทั้งมาตรฐานศิลปะและฐานะของศิลปิน ทรงประดิษฐ์ราชทินนามขึ้นพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ศิลปิน โขนผู้มีฝีมือตลอดจนศิลปินตกเจ้าหน้าทีรักษาเครื่องโขนและผู้รักษาโรงโขน จนมีคำเรียกโขนทางราชการของหลวงในรัชกาลที่ 6 ว่า “โขนบรรดาศักดิ์” คู่กับโขนของเอกชนที่เรียกว่า “โขนชเลยศักดิ์”

โขนบรรดาศักดิ์เป็นคณะโขนส่วนพระองค์ที่ทรงจัดขึ้น และทรงควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้ตัวโขนแต่ละคนตามหน้าที่หรือความสามารถ ทรงประดิษฐ์กีดกันให้เป็นนามคล้องจองกัน เพื่อความสะดวกแก่การจดจำและเป็นคำที่มีความหมาย เช่น คำว่า นัฏกะนั้นจรด “แปลว่าการเพื่อนรำ” ดังนั้นผู้ที่มีความสามารถทางการเพื่อนรำจึงมีนามพระราชทานตามความสามารถ นามบรรดาศักดิ์บางชื่อได้รับพระราชทานมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เช่น ขุนนัฏกานูร์ักษ์ ขุนพ้านกนังนิกร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอักษรด้วยลายพระหัตถ์ไว้เป็นหลักฐาน ในกรมมหาดเล็กโดยทรงจัดเรียงรายนาม ขึ้นใหม่ ให้สอดคล้องทั้งนามเดิมและนามที่พระราชทานขึ้นใหม่ เพื่อช่วยในการจดจำ นามบรรดาศักดิ์มีตำแหน่งบังคับบัญชา ดังนี้

พระนัฏกานูร์ักษ์	เจ้ากรม
หลวงพ้านกนังนิกร	ปลัดกรม
หลวงสุนทรเทพระบำ	ปลัดกรม
หลวงนัฏกรรมขັນ	ผู้ช่วยหรือครู
หลวงดึกดำบรรพ์ประจง	ผู้ช่วยหรือครู
หลวงดำรงวิธีการ	ผู้ช่วยหรือครู
หลวงภรตกรรมโกศล	ผู้ช่วยหรือครู

นามบรรดาศักดิ์ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทาน แต่ละนามมีความหมายดังนี้ (สุภชัย จันทรสุวรรณ, 2538, หน้า 33-38.)

พระยานัฏกานูร์ักษ์	หมายถึง	ผู้รักษาวิธีการเพื่อนรำไว้
หลวงพ้านกนังนิกร	หมายถึง	ผู้มีหน้าที่ดูแลเหล่านักเพื่อนรำ
นามบรรดาศักดิ์แสดงถึงความสามารถเฉพาะเจาะจง เช่น		

หลวงสุนทรเทพระบำ แสดงให้เห็นว่ามีความสามารถในการรำรำในชุดเทพบุตรนางฟ้า เช่นระบำหน้าช้าง ระบำดาวดึงส์

หลวงนัฏกรรมขັນ แสดงว่า เป็นคนขยันขันแข็งในกิจกรรมนาฏศิลป์ไม่เกียจคร้านหรือหลบหลีกการฝึกซ้อม

หลวงคึกค้ำบรรพ์ประจง แสดงว่า มีความสามารถในการรำแบบละครคึกค้ำบรรพ์คือท่ารำอันประณีต เช่นเดียวกับละครใน ร้องและรำเอง มีฝีมือรำได้สวยงาม

หลวงคำรงวิธีรำ แสดงว่า เป็นผู้พอรำได้ถูกแบบตามวิธีการรำหรือรักษาแบบแผนรำรำไว้ได้ถูกต้อง

หลวงภรตกรรมโกศล แสดงว่าท่านเป็นผู้ที่มีความชำนาญในการพอรำอย่างยิ่ง

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระอักษรว่า “นักรำตัวดี” แสดงให้เห็นว่าศิลปินเหล่านี้ มีฝีมือทางการรำรำตามรายนามดังนี้

หลวงรำถวายกร หมายถึง ผู้ที่มีความสามารถรำเพลงครูชั้นสูงได้ คือรำถวายเทพหรือรำถวายพระมหากษัตริย์ ต้องใช้เพลงที่แสดงถึงความขลังหรือศักดิ์สิทธิ์

หลวงพอรำถูกแบบ, หลวงเขยเขียงคง, หลวงขงเขียงครู แสดงให้เห็นว่าศิลปินเหล่านี้พอรำได้ถูกต้องตามแบบแผนตามที่ครูสอนให้ทุกประการ

หลวงชุกรเชิด แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ชู่มือรำได้อย่างงามสง่า เพราะคำว่า “เชิด” แปลว่างามสง่า

ขุนเชิดกรประจง แสดงว่าท่านรำเพลงเชิดได้อย่างประณีตสวยงาม

ขุนทรงนัจวิธิ แสดงว่า เป็นผู้ที่รำได้ถูกแบบคงไว้เสมอ

ขุนศรีนัจวิสัย แสดงว่า เป็นผู้ที่รำได้คงงามถึงที่สุดเท่าที่มองเห็นเนื่องจากคำว่า “วิสัย” แปลว่าที่สุดแห่งสายตา

ขุนวิไลวงวาด แสดงว่า เป็นผู้ที่วาดวงแขนได้สวยงามเพราะคำว่า “วง” หมายถึงการยกมือให้แขนได้ล้ำโค้ง คำว่า “วาด” หมายถึง การเลื่อนมือจากวงลงมาช้าๆ เพื่อจะทอดแขนให้เหยียดคืบ

ขุนวิลาศวงงาม แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้ที่ตั้งวงได้สวยงาม

นามบรรดาศักดิ์ที่มีคำว่า งาม, ภรต และเสน มีความหมายของคำดังต่อไปนี้

คำว่า “ภรต” เป็นคำภาษาสันสกฤต หมายถึง การละครพอรำอาจเป็นไปได้ว่าศิลปินกลุ่มนี้มีความสามารถในการแสดงโขน หรือละครที่มีต้นเค้ามาจากอินเดีย เช่น เรื่องรามเกียรติ์ ศกุนตลา สาวตรี

คำว่า “ราม” หมายถึง งาม น่ารัก น่ายินดี

คำว่า “เสน” เป็นคำที่ใช้ต่อท้ายตัวละครที่มียศศักดิ์ เช่น ท้าวชัยเสน

ดังนั้นนามบรรดาศักดิ์ที่ว่า หมื่นรามภรตศาสตร์ อาจหมายถึง ผู้มีความรู้ทางวิชาการเพื่อนำ
เป็นที่น่ายินดีอย่างยิ่ง และหมื่นราชภรตเสนอาจหมายถึง ผู้เพื่อนำฝีมือของพระราช

หมื่นเจนภรตกิจ หมื่นจิตรภรตการ หมายถึง ผู้ที่เชี่ยวชาญและทำได้สวย

หมื่นชาญรำเฉลียว หมื่นเชี่ยวชาญฉลาด แสดงให้เห็นว่าเป็นผู้มีความชำนาญและ
ฉลาดเฉลียวในการร่ำอย่างยิ่ง

หมื่นวาศพิสวง ต้องเป็นผู้ที่วาดมือได้อย่างน่าสงสัยว่าเหตุใดจึงทำได้สวยงามถึงเพียง
นั้น

หมื่นวงฉายเจิด ต้องเป็นผู้ที่วาดวงแขนพร้อมกับทำรำจีบมือคว่ำแล้วฉายออกไปซ้ำๆ
ได้อย่างสวยงาม

หมื่นเลิศรำบำพรค หมื่นลักษณะระบำบรรพ์ ต้องเป็นผู้ที่มีความสามารถในการพื่อน
รำหมู่ตามแบบแผนโบราณ

นอกจากนี้ยังมีคนพากย์และคนเจรจาในการแสดงโขน นามบรรดาศักดิ์ได้แก่
ขุนพจนานาสนาะ ขุนไพเราะพจมาน หมายถึงผู้มีน้ำเสียงและถ้อยคำอันไพเราะ

ส่วนจำเວด นามบรรดาศักดิ์ก็จะมีคำว่า “นนท” หรือ “สมิต” แปลว่ารื่นเริงเบิกบาน ดังนั้น
นามบรรดาศักดิ์คำว่า หมื่นราชชนนทิกการ, หมื่นสำราญสมิตมุข หมื่นสนุกชวนเริง และหมื่นบันเทิง
ชวนหัว ก็หมายถึง ผู้สร้างความรื่นเริงบันเทิงให้คนดูหัวเราะชอบใจ ในที่นี้คือศิลปินตลก

ศิลปินที่อยู่ในกองรำโคม จึงมีคำว่า “ประทีป”, “ประภา” แปลว่าแสงสว่างหรือโคมไฟ เช่น
ขุนประทีปรำรำ และขุนประภารำรำย ส่วนหลวงระบำภาษาซึ่งเป็นปลัดกรม สันนิษฐานว่า
ขุนระบำภาษา มีความหมายถึงความสามารถทางการพื่อนรำประเภทพันทาง ที่เรียกว่าออกภาษา เช่น
รำแบบจีน แบบพม่า การรำโคมมักจะมีท่าผสมระหว่างจีน ฉวนและไทย เนื่องจากเอาประเพณีรำ
โคมมาจากฉวน หน้าที่ของหลวงระบำภาษา ก็ต้องมีความสามารถในการประดิษฐ์ทำรำในขบวนแห่ง
รำโคมให้สวยงาม

ส่วนผู้มีหน้าที่ดูแลเสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายเก็บและทำเสื้อผ้าตัวละครให้อยู่ในสภาพเรียบร้อย
คือ หลวงอารักษ์นัฏกาภรณ์ เป็นปลัดกรม และขุนอาหารนัฏภูษิต เป็นผู้ช่วย

แผนกรักษาโรงโขน จะมีคำว่า “นาฏกาการ, นาฏศาล” หมายถึง โรงแสดงนาฏศิลป์
นามบรรดาศักดิ์ คือ หลวงบุรีรักษ์นาฏกาการ เป็นหัวหน้า และขุนบริบาลนาฏศาลา เป็นผู้ช่วย
ทั้ง 2 ชื่อ หมายถึง ผู้มีหน้าที่ดูแลรักษาโรงโขนให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์

นามบรรดาศักดิ์โขนหลวงในรัชกาลรัชกาลที่ 6

ครูผู้ใหญ่มีรายนามดังนี้

1. ระเบียบภาษา ครูยักษ์ (ทองใบ สุวรรณภารต) พระ ต่อมาเป็นพระยาพรหมภิบาล
2. นักภาษารักษ์ ครูพระ (ทองดี สุวรรณภารต) พระยา
3. ฟานักนังนิกร {
  - ครูลึง (เพิ่ม สุครีวกะ) พระ ต่อมาเป็นพระคึกค้ำบรรพ์ประจง
  - ครูยักษ์ (เคลือบ โกสุม) พระ
4. สุนทรเทพระบำ ครูพระ (เปลี่ยน สุนทรนัญ) พระยา
5. นักกรรมขยัน (คล้อย นาฬิกาวิท) หลวง
6. คึกค้ำบรรพ์ประจง ครูลึง (เพิ่ม สุครีวกะ) พระ
7. ดำรงวิธีรำ {
  - ครูลึง (ด้อย พรหมณันท์) หลวง
  - ยักษ์ (พ่วง วัชรเสวี) หลวง
8. ภรตกรรมโกศล (มงคล สุขมนัญ) หลวง (มิได้เป็นศิลปินโจนแต่เป็น
ข้าราชการกรมสรรพ

ครูผู้ช่วยรุ่น 1 มีรายนามดังนี้

9. รัตวายุกร ครูยักษ์ (สาย สายะนัญ) หลวง
10. ฟ้อนฉกแบบ ครูลึง (พร้อม สมรรคนัญ) พระ
11. แขนงเชียงคอง ครูยักษ์ (โหมค จารุนัญ) พระ
12. ขงเชียงครู ครูพระ {
  - (แป๊ะ .....)
  - (จิว รามนัญ) หลวง
13. ชูกรเชิด {
  - ครูลึง (มูล รามนัญ) ขุน
  - ครูพระ (สุน สุนทรศิริ) หลวง
14. เชิดกรประจง ครูลึง (ไปต้ สุครีวนัญ)
15. ทรงนังวิธี ครูยักษ์ {
  - (แป๊ะ .....)
  - (หรุ่น อรุณนัญ) หลวง
  - (สอน ลักษมณนัญ) หลวง
16. ศรีนังวิธี ครูพระ {
  - (ปุย คชาชีวะ) หลวง

39. ไพเราะพจนานา	{ (พยอม วิเศษสมิต)	หมื่น
	{ (ปราบ สุนทรสนาน)	หมื่น
40. ขานฉันทวาทย์	(รอด ปัทมลักษณ์)	หมื่น
41. พากย์ฉันทวจน์	(เปี้ยก อุทยานงาม)	หมื่น
42. ชัดเจรจา- ยังไม่ได้ตั้ง		

คลังเครื่องโขน

43. อารักษ์นัฏกาภรณ์	(ผล ผลวัฒน์)	พระยา
44. อาทรนัฏภูษิต	(จัน จินตกะเวส)	หลวง
45. พิจิตรนัฏภูษา	(ปาน ฉันทชัยเชิธร)	ขุน

รักษาโรงโขน

46. บริรักษันนัฏกาการ	{ (พิน พินทุวัฒน์)	พระ
	{ (ม.ล.ต่อพนมวัน)	พระ
47. บริบาลนาฏศาลา	(เกิด วัชรเสวี)	ขุน

ครุฑรำโคม

48. ระบำภาษา	(กล็อย นาฬิกาวิท)	พระ
49. ประทีปรำรำ	{ (เจียม เสวตเมษ)	หลวง
	{ (มูล โชติมูล)	ขุน
50. ประภารำรำ	{ (ละอ้อน โภษกรนัฏ)	ขุน
	{ (พราว เพ็ญกุล)	ขุน"

โขนหลวงในสมัยรัชกาลที่ 6 มีครุฑโขนฝีมือดี และเป็นนักแสดงที่มีความสามารถหลายคน เช่น พระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เข้ารับราชการเป็นเจ้ากรมโขนหลวงมีความสามารถในการรำรำ และเป็นผู้ฝึกสอนโขนให้แก่มหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ประดิษฐ์ท่ารำแม่บทโดยดีทำจากท่าลายเส้น และใช้เป็นแบบแผนท่ารำพื้นฐานมาจนทุกวันนี้ ให้ท่ารำเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูงคือ หน้าพาทย์องค์พระพิราพ จนถึงหน้าพาทย์ธรรมดา เช่น เพลงเชิด เพลงเสมอ เป็นผู้วางหลักเกณฑ์การรำรำ เพื่อใช้เป็นมาตรฐานนาฏศิลป์ไทย วงการศิลปินให้การยอมรับและยกย่องพระยานัฏกานูรักษ์เป็นเพชรน้ำเอกทางด้านนาฏศิลป์ (อุรุสภา, 2535 หน้า 28)

หลวงวิลาศวงงาม (หรรษา อินทรนัฏ) รัชการในกรมโขนหลวงฝึกหัดเป็นตัวพระมีความเชี่ยวชาญทางนาฏศิลป์และแสดงออกเป็นตัวพระทุกครั้งได้มีส่วนร่วมแรงร่วมใจในการฟื้นฟูศิลปะประเภทโขน มีลูกศิษย์สืบทอดวิชานาฏศิลป์มาจนถึงทุกวันนี้ (กุรุสภา, 2532 หน้า 28)

หลวงยงเชียงครุ (จิว รามนัฏ) มีความสามารถในตัวพระได้แสดงบทพระรามเป็นที่เลื่องลือในฝีมือการรำ นอกจากนี้ยังความสามารถด้านกีฬาฟุตบอล สร้างชื่อเสียงให้แก่กรมมหรสพอย่างง่าย

โขนหลวงในรัชกาลที่ 6 มีความเจริญรุ่งเรืองและได้แสดงออกงานต่างๆ เช่นที่ท้องสนามหลวง มนตรี ตราโมท (2522 หน้า 153) ได้กล่าวถึงความสวยงามความสนุกสนานของโขนหลวงไว้ว่า

“...ที่ข้าพเจ้ารู้สึกติดอกติดใจเป็นอันมากและดูเหมือนจะกล่าวได้ว่าถ้าข้าพเจ้าประจำที่ดูแล้วไม่มีใครจะละสายตาและอดทนดูจนถึงที่สุด การแสดงนั้นก็คือโขน สิ่งที่น่าสนใจสำหรับโขนเห็นจะได้แก่เรื่องราวของรามเกียรติ์การแต่งกาย ฉาก การแสดงท่าทางหรืออย่างไรก็ตาม สิ่งเหล่านั้นผู้มีศิลปะในตัวเองไปเสียทุกอย่าง ได้ดูโขนหลวงคราวใด เป็นสิ่งดึงดูดให้ตื่นตาตื่นใจตลอดเวลาถึงข้าพเจ้ายังอยู่ในวัยเด็ก และได้ไปดูการแสดงโขนในตอนกลางคืนบางครั้งครั้งคืน และบางครั้งกว่าครั้งคืน ข้าพเจ้าไม่รู้สึกว่าง่วงเหงาหาวนอน ตาสว่างเสมอสำหรับการดูโขน... บ้านเมืองโดยเฉพาะกรุงเทพฯเปรียบได้ว่าเป็นเมืองสวรรค์เลยทีเดียว เนื่องจากพระบารมีปกเกล้าฯ...”

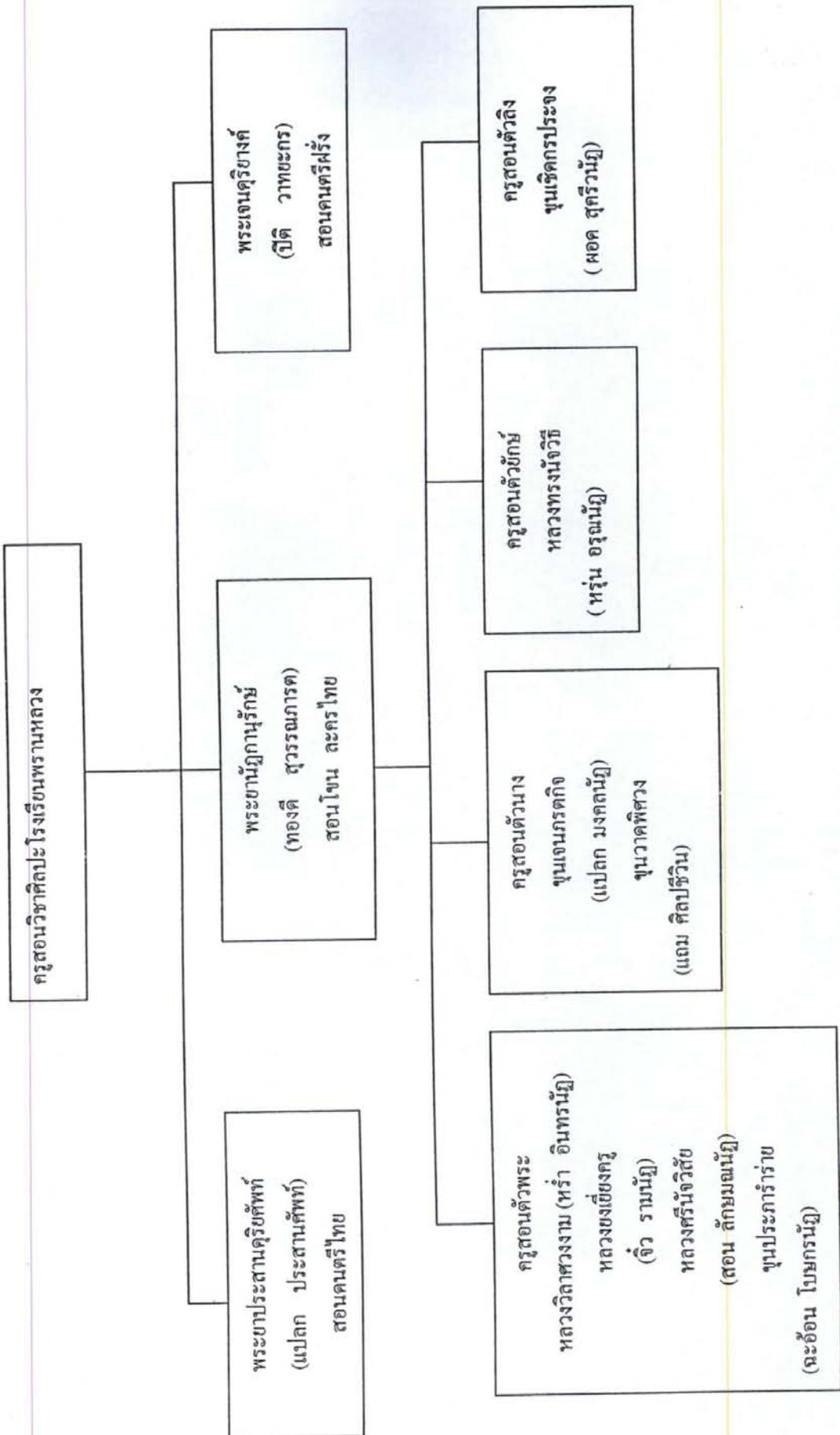
หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้วฐานะการคลังไม่อำนวยให้พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงศิลปะของชาติต่อไปได้จึงต้องคุณภาพข้าราชการและยุบเลิกกรมมหรสพทำให้บรรดามหาดเล็กหรือข้าราชการกรมมหรสพถูกปลดออกเป็นจำนวนมาก ศิลปินเหล่านี้ต้องมาหาเลี้ยงชีพตนเอง หรือแสวงหาผู้อุปถัมภ์แห่งใหม่ เนื่องจากยังมีเจ้าของคณะละครหรือวงปีพาทย์ที่ไม่ใช้ทรัพย์สินทางราชการ เช่นคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ และคณะละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ทำให้ศิลปินของกรมมหรสพออกไปหาสถานที่แห่งใหม่ ประกอบชีพ ทำให้ศิลปินในราชสำนักแพร่หลายไปสู่สำนักอื่นๆ แต่คณะเดียวกันศิลปินบางคนได้ละทิ้งวงการแสดงไปประกอบอาชีพอื่นก็มีจำนวนมาก (ศุภชัย จันทรสุวรรณ อ่างถึง อุดม ชีรานนท์, 2538 หน้า 74)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ.2468 ธนิต อยู่โพธิ์ (2516 หน้า 87) ได้กล่าวถึงความรู้สึกของข้าราชการกรมมหรสพเวลานั้นว่า รู้สึกว่าหมดที่พึ่งเสมือนบิดาบังเกิดเกล้าผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวตายจากไป พอข่าวสวรรคตผ่านไปไม่กี่วันก็ได้ยินข่าวที่ทางการจะยุบกรมมหรสพ บรรดาข้าราชการในกรมต่างก็เตรียมตัวอพยพออกจากที่พักของหลวง ซึ่งพระราชทานให้อยู่ ต่างก็เก็บข้าวของเครื่องใช้ส่วนตัว หัวหน้าปรับทุกข์กันว่า ต่อไปจะไปอยู่ที่ไหน จะทำมาหากินอย่างไร ที่ใครมีญาติพี่น้องมีบ้านช่องอยู่ภายนอกก็อพยพออกไป พักพิงอยู่ไปก่อน ผู้ที่ไม่มีก็จำต้องสืบเสาะแสวงหาและจำต้องพักอยู่ในที่เดิมไปก่อน ต่างรู้สึกเป็นบ้านแตกสาแหรกขาด

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ที่จะส่งเสริมให้ศิลปินมีความรู้ด้านสามัญด้วย เพื่อไม่ให้เป็นที่ดูถูกเหยียดหยามของคนทั่วไปว่ามีอาชีพเดินกินรำกิน ดังนั้นศิลปินควรมีการศึกษาเป็นส่วนประกอบ พระองค์เล็งเห็นความสำคัญของการเรียนวิชาสามัญ พระองค์จึงโปรดเกล้าให้ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือโดยแยกเป็นหน่วยราชการ เรียกว่ากองโรงเรียนทหารกระบี่หลวง ตั้งอยู่ในบริเวณสวนมิสกวัน ด้านถนนพิษณุโลก นับเป็นจุดเริ่มต้นที่มีโรงเรียนสอนศิลปะ โขน ละคร คนตรี ขึ้นในกรมมหรสพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามว่า “โรงเรียนทหารกระบี่หลวง ในพระบรมราชูปถัมภ์” โรงเรียนนี้เปิดเมื่อวันศุกร์ที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2457 โดยพระยาประสิทธิ์ศุภการ ผู้บังคับบัญชากรมมหรสพ เป็นประธานเปิดโรงเรียน ส่วนนายอุยศิลปินผู้สอนวิชาศิลปะ เป็นข้าราชการจากกรมมหรสพ

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ศิลปะการแสดง เป็นวิเทโศบายส่วนหนึ่งของการฝึกแบบทหารให้แก่ข้าราชการพลเรือนในรูปแบบของการจัดตั้งกองเสือป่า ด้วยการจัดตั้งเป็นกองทหารเสือป่าพรานหลวง

ต่อมา พ.ศ. 2458 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนชื่อจากเสือป่าทหารกระบี่หลวงรักษาพระองค์มาเป็นเสือป่าพรานหลวงรักษาพระองค์ดังนั้นชื่อของโรงเรียนจึงต้องเปลี่ยนตามด้วย เป็น “โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์” ส่วนครูสอนศิลปะก็ใช้ครูจากกรมมหรสพมาเป็นครูสอน ดังแผนครูสอนศิลปะ โรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์

คณบดีวิทยาลัยราชภัฏบรจบุรีรัมย์

พระยาประสานดุริยศัพท์
(แปลก ประสานศัพท์)
สอนดนตรีไทย

พระยาปฏิภาณนุรักษ์
(ทองดี สุวรรณภารต)
สอน โขน ละคร ไทย

พระเจนดุริยางค์
(ปิติ วาทยะกร)
สอนดนตรีฝรั่ง

ครูสอนตัวพระ
หลวงวิลาศวงฆาม (หรร่า อินทรนัญญ์)
หลวงขงเอียดครู (จิว รามนัญญ์)
หลวงศรีนัจวิสัย (สอน ลักขมณนัญญ์)
ขุนประภารำราช (จะอ้ออน ไบษกรนัญญ์)

ครูสอนตัวนาง
ขุนเจนภกรตกิจ (แปลก มงคลนัญญ์)
ขุนวาศพิศวง (แอม ศิลปวิวัน)

ครูสอนตัวยักษ์
หลวงทรงนัจวิฑี (หรรุ่น อรุณนัญญ์)

ครูสอนตัวถึง
ขุนเชิดกรประจง (ผอด สุศรีวันญ์)

จากแผนผังครูสอนวิชาศิลปะโรงเรียนพรานหลวง ได้พบว่ามีครูผู้มีฝีมือในการสอนวิชาศิลปะ 3 สาขา คือ พระยาประสานดุริยศัพท์(แปลก ประสานศัพท์) สอนดนตรีไทย พระยานุฎกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) สอนโขน ละครไทย และ พระเจนดุริยางค์(ปิติ วาทยะกร)สอนดนตรีฝรั่ง พระยานุฎกานุรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) เป็นข้าราชการในกรมมหรสพและมีหน้าที่คอยดูแลการสอนวิชาโขน ละคร มีครูผู้ช่วยสอนตัวพระ นาง ยักษ์ และลิง ซึ่งเป็นข้าราชการในกรมมหรสพ ดังนี้

ครูสอนตัวพระได้แก่	หลวงวิลาศวงงาม(หรั่ง อินทรนัฏ)
	หลวงขงเหยงครุ (จิว รามนัฏ)
	หลวงศรีนัจวิสัย (สอน ลักษมนนัฏ)
	ขุนประภาราราย (ละอ่อน โภษกรนัฏ)
ครูสอนตัวนาง	ขุนเจนภรตกิจ (แปลก มงคลนัฏ)
	ขุนवादพิศวง (แถม ศิลปชีวิน)
ครูสอนตัวยักษ์	หลวงทรงนัฏนัจวิธี(หรั่ง อรุณนัฏ)
ครูสอนตัวลิง	ขุนเชิดกรประจง (ผอค สุครีวนัฏ)

จากแผนผังละครในรัชกาลที่ 6 ได้พบว่าละครในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีละครหลายคณะได้แก่

ละครเจ้าจอมมารดาेमในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีตัวละครคือ คุณท้าวณารวีรรคณารักษ์ หม่อมครุฑม นวรัตน์ ณ อยุธยา หม่อมครูอึ้ง หลีตะเสน

ละครเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ ละครวังสวนกุหลาบให้คุณท้าวณารวีรรคณารักษ์เป็นผู้รับสมัครเด็กเข้ามาถวายตัวฝึกหัด โดยแบ่งออกเป็นกลุ่มโดยจัดแบ่งตามปีเกิด รวมเป็น 4 รุ่น ดังนี้

รุ่นใหญ่ เกิดปีจอ-ปีกุล(พ.ศ. 2441-2442)

- สมัย - พัน - เชื้อ - สุดใจ

รุ่นรองอันดับ 2 (เกิดปีชวด ฉลู ขาล เกาะ พ.ศ. 2443-2446)

- แฝ้ว สนิทวงศ์เสนี

- เผือก - ผาด - น้อย - นิค - เลมียค

รุ่นรองอันดับ 3 เกิดปีมะโรง มะเส็ง มะเมีย(พ.ศ. 2447 - 2449)

- เฉลย(ฮวย รัชฎพฤษ) สุขะวณิช

- ลมุล(มุกุวรรณ) ยมะคุปต์

- ระวี(ไถยยานนท์) หม่อมระวี จุฑารูป ณ อยุธยา

- สร้อยทอง(กาญจนาลดา) ชื่นศิริ

- อุ้นเรือน ธนูปกรณ์

- สมบุญ(หม่อมสมบุญ ในม.จ. กิตติ เศษขจร สุขสวัสดิ์)

- พิศวง - ประนอม - สงวน โกลานนท์

- เนือง พันธุ์วิช - พัน

- ม.ล. สุจริต อิศรางกูร - ทองย้อย(ย้อย จารุณี)

- ทองหยิบ - น้อม ประจายะกฤต

- เพราะ สามสูตร - จวง อุณานนท์

- แม้น กรรมากุล - ถนอม รอดภัยปวง

รุ่นรองอันดับ 4 เกิดปีมะแม - ปีวอก (พ.ศ. 2450-2451)

- จรูญศรี ภักดี(จรูญ ภาสลักษณ์)

- ทรัพย์ ธโนภาศ - เทียมใหญ่ เนาวโชติ

- ปิ่น สุวรรณจุฑา - ม.ล. สายหยุด พัคคเสนา

- สว่าง จารุจินดา

รุ่นเล็ก ผู้ที่เกิดหลังปีวอก(พ.ศ. 2451)

- เทียมน้อย เนาวโชติ - อนงค์ - ปลาบู่
- เพ็ญ คำเสนาะ - ศรี หมู่หงส์
- ละม่อม - แนบ - เล็ก

ครุละครวังสวนกุหลาบ มีรายนามดังต่อไปนี้

- เจ้าจอมมารคาสาย
- เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ 5 ถ่ายทอดให้อุ่นเรือนและครุลมุลขมะคุปต์
- เจ้าจอมละม้าย - หม่อมเข้ม อิเหนา
- แม่ครูแปลก (ละครนอก, ละครพันทาง)
- ครูหจิม - ครูรงกักดี - ครูคร้าม

นอกจากนี้มีครุละครวังสวนกุหลาบ ได้แก่ เจ้าจอมมารคาสาย เจ้าจอมมารดาทับทิม ซึ่งท่านได้ถ่ายทอดให้อุ่นเรือนและครุลมุล ขมะคุปต์ เจ้าจอมละม้าย หม่อมเข้ม อิเหนา แม่ครูแปลก ครูหจิม ครูรงกักดี และครูคร้าม

ละครคณะกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ละครวังเพชรบูรณ์ มี ตัวละคร คือ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครุลมุล ขมะคุปต์ ครูเฉลย สุขะวณิช คุณท้าวณารวีรคณารักษ์(แจ่ม ไกรฤกษ์)

ละครพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ มีครุละคร 2 คน คือ หม่อมเป่า และครุหมัลลี กงประภัสร์

ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีตัวละคร 3 คน คือ ผัน โมรากุล ขอแสง กักดีเทวา และสะอาด อัมพลิน

ละครนางเอม มีตัวละครคือพระยาสุนทรเทพระบำ(เปลี่ยน สุนทรนัญ)

เจ้าจอมมารดาวาด รัชกาลที่ 4 ได้เป็นท้าววรจันทร์ธรรมมิกกักดีนารวีรคณานุรักษ์

ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มีตัวละคร คือ พระยาพรหมาภิบาล(ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานุฎกานุรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) หม่อมต่วน(สุกัลลักษณ์) ภัทรนาวิก ต่อมาเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ได้รับละครคณะเจ้าจอมมารดาเอมในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมารวมมีครุละครจำนวน 3 คน คือ หม่อมครุหนุ่ม(นวรรตน์ ณ อุชยา) หม่อมครุอึ้ง หลติตะเสนและแม่ครูเวก

ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมีครุละคร คือ แม่ครูหจิม และแม่ครูแปลก

ละครสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มีครุละคร 2 คน คือ หม่อมเจียน กุญชร และหม่อมหลวงต่วนศรี วรวรรณ

ละครของพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา มีครูละคร คือ เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ)เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและพระขานนรินทร์เทว(ม.ล.พิน พึ่งบุญ) ต่อมาละครคณะนี้พระประนมทัต พึ่งบุญได้ยกให้เจ้าพระคุณพระประยูรวงศ์

ละครหมิ่นกรมหมื่นทิววงศ์ประวดี

ละครกรมมหาดไทยประกอบด้วยครูละครดังนี้

- พระยาพรหมภิบาล
- หมื่นระบำบรรเลง
- นายวง กาญจนวัจน์
- นางเสงี่ยม นาวิเสถียร
- นายอาคม สายาคม
- นายอร่าม อินทรนัญ
- พระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา
- เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ)
- คุณหญิงอนินทิตา อาชุนทร
- พระยานัฏกานูร์กษ (ทองดี สุวรรณภารต)
- คุณหญิงนัฏกานูร์กษ (เทศ สุวรรณภารต)
- จำเรียง พุทธประดับ
- ท้าวศรีสุนทรนาฏ (หม่อมแก้วพนมวัน ณ อยุธยา)
- หลวงวิลาศวงงาม (หรั อินทรนัญ)
- นายกรี วรรณริน
- ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร
- นายสมพงษ์ พงษ์มิตร
- นายเดช ปิณฑุพล
- พระยาสุนทรเทพระบำ
- หลวงรัตวาทกร (สาย สายะนัญ)

จากแผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 6 ได้พบว่าละครหลวงในรัชกาลที่ 6 ไม่มีละครหลวงในพระบรมมหาราชวังแต่เป็นละครหลวงในคณะต่าง ๆ ที่ชัดเจนคือละครหลวงวังสวนกุหลาบ ซึ่งมีการรับสมัครเด็กเข้ามาถวายตัวในวังสมเด็จพระเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา และมีการฝึกหัดเป็นรูปธรรมโดยมีครูละคร ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 คือ เจ้าจอมมารดาสาย

เจ้าจอมมารคาทับทิม และเจ้าจอมละม้าย และมีครุละครคนสำคัญ คือ หม่อมแยม อีเหนา ซึ่งเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารคาแยม อีเหนา(โค แยม) ในรัชกาลที่ 2 นอกจากนี้มีครุละครคือ แม่ครูแปลกซึ่งเป็นครุละครนอก และละครพันทาง ครูหึงม ครูรงภักดี ทศกัณฐ์ซึ่งเป็นศิษย์ของพระยาพรหมภักดี (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานูรักษ์(ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) พระยาสุนทรเทพระบำ(เปลื้อง สุนทรนัฏ) และหลวงรำถวยกร (สายสายะนัฏ) ครุละครหลวงที่ได้ถ่ายทอดให้ครูรงภักดีโดยเฉพาะพระยานัฏกานูรักษ์ ท่านได้ถ่ายทอดทำรำน้าพาทย์พระพิราพและได้รับการมอบให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละคร เป็นการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยให้แก่ชนรุ่นหลัง ซึ่งในระยะต่อมาครูรงภักดีก็ได้ถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์พระพิราพ และทำพิธีครอบให้ครูอาวโส 4 คน ในรัชกาลที่ 9

ในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้ได้มีการรวมคณะละครหลายคณะเช่น คณะของเจ้าจอมมารคาเอมมา มอบให้กับละครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ละครคณะวังสวนกุหลาบของ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา รวมกับละครวังเพชรบูรณ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ละครของพระประนมทัต พึ่งบุญ ได้ยกให้ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จากการรวมคณะละครต่าง ๆ จะเห็นว่าได้มีการผสมผสานครุละครจากคณะต่าง ๆ มาบูรรวมกันเกิดความเป็นปึกแผ่นของละคร และสืบทอดในสมัยต่อมาไม่ว่าจะเป็น โขน หรือละครเกิดการแสดงที่มีความเป็นรูปธรรมชัดเจนของความเป็นแบบแผนของละครหลวง

การแสดงโขนผู้หญิงในราชสำนัก

โขนหลวงในรัชกาลที่ 6 จึงมีอยู่ 2 พวกคือ โขนสมัครเล่นซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม กับโขนในแผนผังที่ 10 การสืบทอดละครหลวงจากในสมัยรัชกาลที่ 4 มาสู่รัชกาลที่ 5 กรมมหรสพ ซึ่งโปรดให้ตั้งขึ้นใหม่อีกจำพวกหนึ่ง แต่โขนสมัครเล่นนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว ต่างก็มีหน้าที่ราชการประจำตัวจะมารวมกันเล่น โขนบ้างเป็นบางครั้งบางคราว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรับปรุงและทำนุบำรุงศิลปปะการแสดงโขนให้เจริญก้าวหน้า ทรงสนับสนุนศิลปินโขน “โขนบรรดาศักดิ์” ซึ่งคู่กับโขนเอกชนที่เรียกว่า “โขนเชลยศักดิ์” ปีพาทย์ในกรมมหรสพครั้งแรก เรียกว่า “โรงเรียนทหารกระบี่หลวง” ต่อมาเป็น “โรงเรียนพรานหลวง”

เป็นที่น่าเสียดายที่โรงเรียนพรานหลวงยังมีต้นสำเร็จลุล่วงดังพระราชประสงค์ แผนผังที่ 10 การสืบทอดละครหลวงจากในสมัยรัชกาลที่ 4 มาสู่รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

เจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตลงเมื่อ พ.ศ. 2468 โรงเรียนพรานหลวงจึงต้องเลิกกลับไปพร้อมกับกรมมหรสพ

ต่อมาเสนาบดีสภาในรัชกาลที่ 7 ได้ประชุมปรึกษากันถึงเรื่องกรมมหรสพ มีพระราชปรารภว่า กรมมหรสพเคยเป็นกรมใหญ่ในสังกัดมหาดเล็กซึ่งต้องมีรายจ่ายเป็นเงินจำนวนมากเกินความสามารถของพระคลังข้างที่จึงต้องประชุมตกลงให้เลิกกรมมหรสพเสีย ส่วนเครื่องโขนแผนผังที่ 10 การสืบทอดละครหลวงจากในสมัยรัชกาลที่ 4 มาสู่รัชกาลที่ 5 และละครทั้งปวงให้กรมมหรสพมอบให้แก่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ด้านเสนาบดีกระทรวงวังในสมัยนั้นก็ได้แก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้าโดยใช้วิธีปลดข้าราชการศิลปินเดิมในกรมมหรสพลงบ้าง ขอลออัตราเงินเดือนลงบ้าง เอาไปบรรจุไว้ในอัตราและการสืบทอดละครหลวงจากในสมัยรัชกาลที่ 4 มาสู่รัชกาลที่ 5 ตำแหน่งหน้าที่อื่นบ้าง จนรายจ่ายสมดุลกับงบประมาณของกระทรวงวัง เป็นวิธีที่ช่วยให้ทางราชการสามารถชุบเลี้ยงศิลปินในทางปฏิบัติและศิลปินชั้นผู้น้อยบางคนของกรมมหรสพได้พอสมควร

ภายหลังเมื่อมีความจำเป็นในราชการเกิดขึ้น จึงได้บรรจุพระยานัฏกานูรักษ์ ซึ่งออกจากราชการไปตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2469 กลับเข้ารับราชการในกระทรวงวังตอนปลายปีอีก โดยมีตำแหน่งเป็นผู้กำกับกรมปีพาทย์และ โขนหลวง และได้รวบรวมบุตรีคาเข้าฝึกหัด โขนละครอีกครั้ง และนำออกพร้อมแสดงต้อนรับแขกเมืองและในงานสำคัญอื่น ๆ อีก หลายคราว

กรมมหรสพในสมัยรัชกาลที่ 6 จึงกลับมีฐานะเป็นกองขึ้นอีกในสมัยรัชกาลที่ 7 และศิลปินที่ฝึกหัดขึ้นในสมัยกระทรวงวังนั้นภายหลังได้ฝึกฝนตนเองจนกลายเป็นศิลปินมีฝีมือ และได้เป็นครูฝึกหัดลูกศิษย์ต่อมาในกรมศิลปากร

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังอีกครั้งหนึ่งคณะกรรมการปรับปรุงกระทรวงวังได้เสนอไปยังรัฐบาลให้โอนงานช่างกองวังนอกและกองมหรสพมาอยู่ในสังกัดกรมศิลปากร ข้าราชการศิลปินทาง โขน ละคร คนตรีปีพาทย์ และการช่าง จึงย้ายสังกัดมาอยู่ในกรมศิลปากรนับแต่นั้นมา

เรื่องที่แสดงโขนจะเล่นเรื่องรามเกียรติ์เรื่องเดียวเท่านั้น ซึ่งเรื่องรามเกียรติ์นี้มีต้นเรื่องมาจากรามายณะ ฉบับของทมิฬในอินเดียภาคใต้ ดังที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงอธิบายไว้ว่าชาวอินเดียได้ สมัยราชวงศ์ปัลลวะและคุปตะนำเรื่องรามายณะเข้ามาเผยแพร่ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2542 , หน้า 266) โขนอยู่ในราชสำนักมาแต่กำเนิด เริ่มก่อรูปในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่สอง (พ.ศ. 2034 -2072) กับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172 -2199) ครั้งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โขนที่เคยศักดิ์สิทธิ์อยู่ในพระราชสำนักก็กลายมาเป็นมหรสพเล่นอยู่ในโรงเพื่อต้อนรับอัครราชทูต ลาลูแบร์ โขนเป็น

การละเล่น รำเดินที่ไม่มีบทร้อง แต่ใช้คนพากย์และเจรจาแทนเพราะตัวโขนร้องเองไม่ได้ เนื่องจากใส่หัวโขนปิดปากไว้ ต่อมาเมื่อละครเข้าสู่ราชสำนัก โขนจึงรับแบบแผนร้องและรำจากละครไปใช้ โขนจึงไม่พากย์และเจรจาล้วนๆ เหมือนหนังใหญ่ แต่มีบทร้องอย่างละครแทรก สลับการพากย์และเจรจาเป็นระยะแล้วปรุงทำรำให้ประณีตอย่างละคร (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2542 หน้า 303) เกิดวิวัฒนาการแสดงโขนอีกประเภทหนึ่งเรียกว่าโขนโรงใน

วัตถุประสงค์ในการแสดงโขน เนื่องจากโขนกำเนิดในราชสำนัก คั้งนั้นโขนจะใช้แสดงในพิธีกรรมของหลวง ในงานพระราชพิธีของหลวงและการต้อนรับ ราชอาณาจักรกันตูกจากต่างประเทศ แต่เดิมการแสดงโขนเป็นการแสดงเพื่อบูชาหรือฉลองอิฐของผู้ใหญ่ หรือสมภารวัด หรือเจ้านายผู้สูงศักดิ์ หรือเฉลิมฉลองปูชนียวัตถุสถานและสมโภชเชื่อกบาศคถ้องช้าง ซึ่งเป็นงานมงคลในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในปีพ.ศ. 2323 ในสมัยกรุงธนบุรีได้มีการแสดงโขนสมโภชรับพระแก้วมรกต ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการแสดงโขนสมโภชในงานผนวชของสมเด็จพระเจ้าฟ้า

ในระยะต่อมามีการแสดงโขนได้เข้าถึงประชาชนมากยิ่งขึ้นโดยแสดงในงานทั่วไป งานศพ การแสดงเพื่อเผยแพร่ในต่างประเทศ และการแสดงในชุดเบ็ดเตล็ดเพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมให้แก่เยาวชน

บทโขนประกอบไปด้วยบทพากย์ บทเจรจาและบทร้องประกอบการแสดง บทพากย์ใช้กาพย์ยานี และกาพย์ฉบัง ส่วนคำเจรจากร่ายยาว ผู้พากย์และเจรจาเป็นบุคคลที่สำคัญและต้องมีความรู้เรื่องรามเกียรติ์เป็นอย่างดี มีปฏิภาณไหวพริบในการใช้ถ้อยคำสละสลวยและรับสัมผัสได้นอกจากนี้ต้องเป็นคนที่มีความจำดี สามารถผูกขึ้นเป็นแบบแผนได้ ตัวอย่างบทโขน ดอนนารายณ์ปราบหนทุก

พิธีกรรม ธรรมเนียมและเคล็ดกลางในการแสดงโขน

นาฏศิลป์ป็นทุนคนจะเคารพบูชาพระรัตนตรัย และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เรียกว่าครู เนื่องจากเชื่อกันว่า วิชานาฏศิลป์ได้รับประสิทธิ์ประสาทสืบเนื่องมาจากพระเป็นเจ้าบนสวรรค์ คือพระอิศวรที่ทรงรำยรำ 108 ท่า ที่วิหารณ ตำบลจันทมพรม ประเทศอินเดีย ตามคำร้องขอของพระยอนันตนาคราช และพระภคตมุนีผู้ทรงญาณได้บันทึกทำรำไว้แล้วถ่ายทอดทำรำให้แก่มนุษย์ 100 คน นำไปเผยแพร่สืบต่อกันมาจากครูสู่ศิษย์รุ่นต่อรุ่นมาจนถึงปัจจุบัน คั้งนั้นนาฏศิลป์ได้ตระหนักด้วยความเคารพนบอบและกตัญญูทุกเวทิตาต่อครูผู้มีคุณ และยึดมั่นเคารพในพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด คั้งนั้นเมื่อเริ่มจะรับการฝึกหัดสั่งสอนจะต้องมีการเคารพสักการะพระรัตนตรัยและครูก่อนเสมอ มีดอกไม้ รูปเทียน เป็นเครื่องสักการะเป็นประจำ ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติรวมทั้งขึ้นฝึกเพื่อหาความชำนาญ เช่นการต่อทำรำเพลงหน้าพาทย์อันถือว่าเป็น

ทำครู และก่อนการแสดงทุกครั้งโดยยึดเอาคุณพระรัตนตรัยและคุณครูเป็นเครื่องปกป้องเหนือหัว
 ดังนั้นนาฏศิลป์จะแสดงความเคารพเมื่อประนมมือ เหนือหน้าผากขึ้นแล้วลูบลงทั่วศีรษะแล้วเสย
 ขึ้นอีกครั้งเป็นเชิงแสดงถือเอาคุณพระและคุณครูเป็นเครื่องปกเกล้าปกกระหม่อมอย่างเป็นทางการเป็นนิตย์
 แม้แต่ได้ยินเพลงหน้าพาทย์ซึ่งถือว่าเป็นเพลงครู เช่น เพลงสาธุการ กุศพาทย รั้วสามลา ระเบง
 กัน ตระนิมิต ตระเชิญ หรือเพลงเสมอเข้าที่ เสมอเถร เสมอมารและเสมอตินนก เป็นต้น และ
 เพื่อรำเพลงหน้าพาทย์เสร็จหรือเพลงหน้าพาทย์บรรเลงจบก็จะกราบไหว้พระรัตนตรัยและครู ครูก็
 จะ อวยชัยให้พร ลูบหน้าลูบหลังด้วยความเมตตาปรานี

สำหรับพิธีกรรมนั้นจะเริ่มต้นตั้งแต่การฝึกหัด เนื่องจากการเล่น โขนละครรำเป็นศิลปะที่
 ประณีตมากจะต้องฝึกกันนาน ๆ จึงจะเล่นเป็นตัวดีได้ ดังนั้นการฝึกหัดจึงต้องทำตั้งแต่เล็ก ๆ
 เพื่อฝึกหัดเบื้องต้น เพลงช้า เพลงเร็ว พอจะออกแสดงเป็นเสนาหรือนางกำนัลก็กำหนดให้เข้าพิธี
 ไหว้ครูเมื่อครูเห็นว่าศิษย์เด่นและรำได้ดีแล้วครูจึงครอบให้เท่ากับว่าอนุญาตให้เล่น โขน ละครได้
 เสมือนประกาศนียบัตรเป็น โขนและละคร หรือแม้แต่จะรับการถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์
 ชั้นสูงก็ต้องเข้าพิธีไหว้ครูทุกครั้งถ้ายังไม่ได้ทำพิธีไหว้ครู หรือครอบครูเสียก่อนบรรดาครูทาง
 ศิลปะก็ไม่กล้าสอนให้ศิษย์ด้วย ถือว่าอาจเป็นผลร้ายแก่ตัวครูผู้สอนและศิษย์ เช่น อาจเกิด
 อุบัติเหตุ ซึ่งมักอ้างกันว่าเป็นการผิดครู หรือแรงครู ถึงแม้ว่าการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยเป็นใน
 รูปแบบระบบการศึกษาตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชสมัยที่ 7
 ที่ทรงโปรดเกล้าฯ ให้กรมศิลปากรเป็นผู้จัดการศึกษาโดยเปิดเป็น โรงเรียนนาฏศิลป์ตั้งแต่ปี
 พุทธศักราช 2477 พิธีไหว้ครูและครอบครูก็ยังคงรักษาไว้ตามแบบแผนเดิมแต่โบราณ

โรงเรียนนาฏศิลป์ของกรมศิลปากรได้กำหนดให้จัดพิธีไหว้ครูและพิธีครอบครูเป็นประจำ
 ทุกปีจัดปีละครั้งเป็นปกติ ซึ่งจะจัดในวันพฤหัสบดีซึ่งถือว่าเป็นวันครูในการเรียนแรกของทุกปี
 การศึกษา โดยจัดพิธีเรียงลำดับดังนี้ (คณะข้าราชการและศิลปินนาฏศิลป์ , 2494 หน้า 3)

1. พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์และฉันภัตตาหาร แล้วอนุโมทนา
2. พิธีไหว้ครูสามัญ
3. พิธีไหว้ครูนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์
4. พิธีครอบของครูนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์

ในพิธีกรรมไหว้ครูและครอบครูนาฏศิลป์แล้วยังมีพิธีค้ำบรู ซึ่งจะจัดพิธีนี้ในช่วงที่ศิษย์
 จะได้รับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์ชั้นสูงซึ่งถือว่าเป็นเพลงครู เช่น เพลงสาธุการ กุศพาทย
 รั้วสามลา ระเบงกัน หรือเพลงตระนิมิต ตระเชิญ ตระสันนิบาต และเพลงเสมอ เช่น เพลง
 เสมอเข้าที่ เสมอเถร เสมอมาร เสมอตินนก (บาทสกุณี) พรหมณ์เข้า พรหมณ์ออก เป็นต้น ก็
 ต้องทำพิธีค้ำบรูเพราะมีความเชื่อว่าทำรำของเพลงหน้าพาทย์เหล่านั้นเป็นอริยาบททำรำของ

เทพเจ้า เป็นท่าครู ดังนั้นหากจะฝึกหัดเพื่อเลียนแบบท่าครูต้องเข้าพิธีค้ำบครุ เพื่อกราบไหว้บูชา พระรัตนตรัยและครูเพื่อขออนุญาตและขอสมาหากได้รำคิดเพ็ชขึ้นไป อุปกรณ์ที่ใช้ประกอบในพิธี ค้ำบครุ คือ ชั้นล่างหน้า เสาร์บ ผ้าเช็ดหน้า 1 ผืน ดอกไม้ ธูป เทียน หน้ําแพรก ดอกมะเขือ พร้อมด้วยเงิน 6 บาท โดยมีครูอาวโสเป็นผู้ประกอบพิธีค้ำบการบูชาครูนี้นิยมกันเป็นธรรมเนียมว่าครูต้องนำไปทำบุญอุทิศให้ท่านบูรพาจารย์เหนือขึ้นไปอีกโดยจ่ายเป็นค่าซื้อของใส่บาตรใน พระพุทธศาสนา แล้วกรวดนำอุทิศส่วนกุศลไปให้ท่านบูรพาจารย์เหนือขึ้นไปอีก ไม่ทำจะถือว่า เป็นการผิดครู จะทำให้ภัยพิบัติเป็นเสนียดจัญไร

ในพิธีครอบของครูนาฏศิลป์ ผู้ที่ได้รับการครอบครูจะต้องได้รับการฝึกหัดรำเพลงช้า เพลงเร็ว เพลงเชิดกลองและเพลงเสมอแล้วหัดรำใช้บท หัดรำเป็นเพลง หัดรำสำหรับตัวละครหัด รำใช้บทตลอดจนกระบวนรำตามแบบโขน เช่น ท่าพระ ชักข์และลิง เป็นต้น แล้วจึงเข้าพิธี ครอบโดยครูผู้อาวโสที่มีชื่อเสียงในการเล่นโขน ละคร และได้รับการยกย่องให้เป็นครูอาวโส ซึ่งต้องเป็นครูผู้ชาย ซึ่งปรากฏเป็นหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่า คือ ครูเกษ ซึ่งแต่เดิมเป็น ตัวพระราม โขนข้าหลวงเดิมในรัชกาลที่ 3 และต่อมาประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู ของนาฏศิลป์ คือพระยานัฏกานูรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ)

การทำพิธีไหว้ครูและครอบครูนาฏศิลป์ปะท่า 3 ชั้นตอน คือ เริ่มด้วยพิธีสงฆ์ พิธีไหว้ครู และพิธีครอบครู ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

พิธีสงฆ์ เริ่มจากการนิมนต์พระมาสดมมนต์ตอนบ่ายให้ลูกศิษย์ฟังสวด รุ่งขึ้นตอนเช้า เลี้ยงพระ

พิธีไหว้ครู ประธานผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูนาฏศิลป์ปะ ่มุงขาวหม่มขาวนำศิษย์ จุครูปเทียนบูชาพระและบูชาครูปรีชยาทงหน้าพระเรียกว่าหน้าพาทย์ให้ทำเพลงสาธุการ บูชาพระ ประคนธรรพทางปีพาทย์แล้วเรียกเพลงหน้าพาทย์เพื่อบูชาครูปรีชยาเรียงลำดับดังนี้

1. เพลงเหาะ เพื่อบูชาพระอิศวร
2. เพลงกลม เพื่อบูชาพระวิศณุกรรม
3. เพลงรอน เพื่อบูชาพระพิราพ
4. เพลงเชิดฉิ่ง เพื่อบูชาครูละคร
5. เพลงแผละ เพื่อบูชาพระยาครุฑซึ่งเป็นพาหนะของพระนารายณ์

เพื่อเชิญเทพเจ้าทางด้านศิลปะแล้วนำศิษย์รำถวายเครื่องพลีกรรมแล้วจึงเช่นสุรา เรียก เพลงนั่งกินและเช่นเกล้า เพลงทำขวัญ ครูและศิษย์พร้อมกันเวียนเทียนเตียงมณฑลและวงปีพาทย์ ครอบ 3 รอบ แล้วครูเจิมจุมเทวรูปหน้าโขนเป็นเสร็จพิธี

พิธีครอบทางนาฏศิลป์ไทยประชันครอบพิธีไหว้ครูและครอบครุ่่นบนกันชั้นสาครलय
 สิบสองนักษัตรไปด้วยผ้าขาววางอยู่กลางพิธีตรงหน้าพระลงมา ครูผู้ครอบเอานั่งค้างใส่ในศีรษะ
 ครูฤาษี สวมศีรษะสมมติคนเป็นพระภคฤาษี แล้วเรียกหน้าพาทย์เพลงมหาฤกษ์แล้วเรียกศิษย์ที่จะ
 ครอบเข้าไปครอบทีละคน ครูเจิมแล้วถอดหัวฤาษีพระภคฤาษีแล้วครอบศีรษะให้ศิษย์ก่อนแล้ว
 เอากลับมาใส่อย่างเดิม แล้วจึงเอาหัวโขนพระอิศวรและพระพิราพครอบให้เป็นลำดับกัน
 (คณะราษฎรและศิลปินนาฏศิลป์ , 2494 หน้า 7) ธนิต อยู่โพธิ์ (2500หน้า 138) ยังกล่าวไว้ใน
 หนังสือโขนว่าพิธีครอบครุ่่นนี้ เปรียบเทียบกับพิธีประสาทปริญญาของผู้ที่สำเร็จวิชาการศึกษาโขน
 และละคร คือหมายความว่าครูยกย่องยอมรับว่าศิษย์มีความรู้พอใช้การ ได้สมภาคภูมิโดยครอบ
 หน้าฤาษี พระพิราพ เทริดชาติตรี ส่วนพวกที่หัดพระก็จะครอบชฎา ส่วนผู้ที่หัดนางก็ครอบมงกุฎ
 กษัตริย์ ส่วนที่หัดยักษ์ก็จะครอบหน้ายักษ์ พวกที่หัดลิงครอบหน้าลิง ส่วนพวกตลกหรือจำอาวค
 ครอบหน้าฤาษีต่างหากตามประเภทที่ฝึกหัด และครูสวมเชือกควั่นเป็นมงคลสวมให้แล้วประพรม
 น้ำพระพุทธมนต์จุดเจิมให้ ดอกไม้จันฉิมไบสนฝอย ห่อด้วยใบเงิน ทอง นาค นอกจากนี้
 คณะข้าราชการศิลปินและนักเรียนนาฏศิลป์ (2494 หน้า 7) ได้กล่าวว่ามีกรรณำสังข์ใส่ด้วยมงคล
 ที่ศีรษะศิษย์แล้วให้ใบไม้มงคล คือใบเงิน ใบทอง หญ้าแพรก ดอกมะเขือมัดเป็นช่อผู้ที่
 ยืนเครื่องให้ทักหูขวา ผู้ที่เป็นนางให้ทักหูซ้าย จนทุกคนครั้นครอบแล้วเรียกเพลงหน้าพาทย์ เพลง
 ซ้ำ เพลงเร็ว ให้ศิษย์รำถวายมือพร้อมกัน แล้วครูเรียกเพลงหน้าพาทย์พราหมณ์ออก ครูรำออกไป
 พอพ้นมณฑลพิธีแล้วถอดหัวฤาษี ออกจากศีรษะของตนเป็นเสร็จพิธีครอบ หลังจากนั้นจึงเรียก
 เพลงกรวาราแสดงความยินดีที่ได้เข้าพิธีไหว้ครู และครอบครุ่่นแล้วเรียกเพลงโปรยข้าวตอกเพื่อรำส่ง
 ครู เป็นอันเสร็จพิธีครอบครุ่่นอย่างสมบูรณ์

นอกจากนี้ในพิธีครอบครุ่่นนาฏศิลป์ยังมีพิธีรับมอบด้วย คือหลังจากที่ได้รับประพรมน้ำ
 พระพุทธมนต์แล้ว ถ้าผู้ที่มีภูมิรู้สูงพอที่จะเป็นครูอาจารย์ได้ต่อไปก็จะครอบท่าครูให้แล้วครูเจิมมือ
 ด้วยกระแจะลงอักขระประกาศอนุญาตให้กรรมสิทธิ์วิทยากรในการฝึกสอนมอบสร พระขรรค์
 และอาวุธต่าง ๆ ให้กับมือ และถ้าหากครูจะประสิทธิ์ประสาทวิชาไหว้ครูให้ศิษย์คนใดก็จะต้อง
 ประสิทธิ์ประสาทวิชาไหว้ครูหรือมอบหน้าที่ให้ครอบศิษย์ต่อไปพร้อมมอบสมุด ตำรา ให้ด้วย
 เมื่อเสร็จพิธีแล้วศิษย์ต้องสร่งน้ำเทวรูป แล้วรำถวายมือตามวิชาที่ฝึกหัด ถือเป็นธรรมเนียม
 เครื่องครัด ผู้ที่มีให้ครอบก็จะออกโรงแสดงไม่ได้ ถ้าไม่ได้ครอบเพลงหน้าพาทย์ใดก็จะออกรำเพลง
 หน้าพาทย์นั้นไม่ได้ถือว่าเป็นการผิดครูและต้องโทษ เช่นอาจเกิดอุบัติเหตุ อุบัติภัยแก่ตนได้
 สำหรับการแสดงนั้นก่อนที่จะมีการแสดงจะมีบูชาครูทุกครั้งก่อนออกโรงการแสดง
 โดยจัดเตรียมเครื่องโรงให้ครบ เช่นเครื่องตัว เตียง รถ ม้า อาวุธและกรด เป็นต้น บางรายนิยม
 หน้าเทวดา เช่น พระอิศวร หรือพระวิศวกรรม ด้วยแต่ที่ขาดไม่ได้คือ หน้าพระครูหรือพ่อครู

มีดอกไม้รูป เทียน เงินก้านลบลูชาครุ 6 บาท ไม่ให้ครูผู้ควบคุมวงปีพาทย์ เริ่มพิธีโดยมีการโหมโรง นาฏศิลป์หรืออาจมีเครื่องกระยาบวช ผู้อาวุโสให้บูชาพระรัตนตรัยและครูอาจารย์ปีพาทย์ บรรเลงเพลงสาธุการ เงินก้านนี้ตกเป็นกรรมสิทธิ์ของคนเป่าปีซึ่งจะนำเงินนี้ไปทำบุญเพื่ออุทิศ ส่วนกุศลให้ครูอาจารย์

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ได้มีการแสดงของ โขนบรรดาศักดิ์หรือโขนสมัครเล่นในงานสมโภชพระพุทธรูปมหาเมธีรัตนปฏิมากรพระแก้วมรกต ประจำปีที่สวนศิวาลัยในพระบรมมหาราชวัง ในพระราชพิธีมีเครื่องสังเวทกระยาบวชครบบริบูรณ์ บายศรีเทียนเงิน เทียนทอง บางปีครูพระและนางแต่งยืนเครื่องหรือเรียกว่ารัดเครื่อง ตัวนางใส่ เสื้อแขนสั้น ออกเบิกโรงถวายเครื่องสังเวท พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหาธีรราชเจ้า ทรงเครื่องนมัสการด้วยพระองค์เอง ทรงเจิมหน้าครู และเจิมหน้าศิลปินด้วยพระหัตถ์ทุกครั้งและทรงบอกบทพาทย์และเจรจาอำนวยความสะดวกด้วย พระองค์เอง

สำหรับจารีตของการแต่งตัวในสมัยโบราณก่อนแต่งตัวต้องไหว้เมื่อแต่งตัวเสร็จแล้วก็ไหว้ เมื่อจะสวมหัวเช่น ขฎริัดเกล้าหรือมงกุฎกษัตริย์ ตลอดจนหน้าโขนผู้ที่มัดใหม่ไม่เคยออกโรงมาก่อนแม้ว่าผ่านพิธีครอบแล้ว ต้องให้ครูอาวุโสครอบหัว ครอบหน้าให้เป็นปฐมเพื่อความสิริมงคล แก่ผู้แสดง การไหว้ครูต้องไหว้กันเป็นนิจสินก่อนจะออกแสดงก็ต้องไหว้ไปทางทิศที่ประดิษฐาน หน้าครูอธิษฐานขอความสวัสดิและเรียบร้อยสำเร็จคงามป้องกันผิพลาตและอุปสรรค แล้วไหว้ เคารพครูผู้ฝึกและกำกับด้วย ใครไม่ทำถือว่าเป็นอับมงคลเป็นเสนียดจัญไร ไม่มีใครคบหา เมื่อมีความพร้อมที่จะแสดงแล้ว ปีพาทย์จะบรรเลงเพลงวา ซึ่งเป็นเพลงหน้าพาทย์สำหรับเดินออก ผู้ควบคุมโรงจะแจ้งให้ปีพาทย์ได้ ซึ่งพวกปีพาทย์ก็จะต้องดู แล้วทำทำสัญลักษณ์ขึ้นมือทางออกมา ทั้ง 2 ข้าง จากในฉากออกมานอกจากให้ปีพาทย์เห็นแสดงว่าเต็ม 4 สอก สี่สอกก็แปลว่า หากเป็น เสนาก็ต้องออกก่อนตัวดี ในสมัยรัชกาลที่ 6 โปรดให้ตัวพระสวมเสื้อแขนสั้น หนุมานไปโปรดให้นุ่งผ้ายกสีขาวให้ใช้ผ้ายกสี เพราะถ้าแต่งขาวจะเสมือนว่าเป็นลิงแก้ผ้าอยู่ตัวเดียวสะพายเฉียงบ่าจากซ้ายมาขวาโดยครึ่งให้แน่นกับเสื้อเพราะต้องหกคะเมน ถ้าแสดงตอนยกบรรดองเครื่องประดับ ภายนอก เช่นทับทรวง สังวาลและกรองคอ ส่วนอุบะและดอกไม้ทัดใช้ดอกไม้สดมะลิจำปา กุหลาบทุกครั้งี่แสดง สำหรับเสนายักษ์ผู้ใหญ่ เช่นมโหธร บรรยวะและพญาวานร เช่น สุกรีพ ชมพูปาน ต้องใช้คำว่า “เมื่อวันนั้น” แทนคำว่า “บัดนั้น” เพราะท่านเป็นพระยาสัมพันธมิตร

ลักษณะการแสดงโขนในงานศพ จะแสดงชุดเบิกโรงเริ่มจุดเพลิงศพตอนบ่าย เรียกว่า “ชุดหน้าไฟ” เช่น ปล่อยสุกะสารณทูตคอยเหตุ นางดาว มาริศ เป็นต้น แล้วลาโรง พอนักเรียน ประทานอาหารเย็นโดยผู้แสดงไม่ต้องถอดเครื่อง ถ้าล้อมวงเป็นสำหรับครูใหญ่จะอยู่หัวสำหรับคน

ก่อนรับประทานอาหาร ครูต้องปั้นข้าวเหนือก่อนเสกกันกระทำแล้วถวายข้าวครู ทุกคนนั่งนิ่งสงบ ประนมมือพอกครูยกมือไหว้ทั้งหมดทำตามแล้วรับประทาน เมื่อรับประทานเสร็จแล้วต้องไหว้อีกครั้งหนึ่งก่อนลุกออกจากวงตำรับและต้องลุกพร้อมกัน ใครไปก่อนถือว่าผิดมารยาท ชุดหน้าไฟถ้าเป็นงานมงคลเช่น งานสมโภช หรือสังเวช เช่นดอกไม้เงินทอง ระบายเสี้ยวกางหรือรำหางนกยูง เรียกว่า ประเลง ถ้าโขนหน้าจจะใช้ชุดจับลิ้งหัวค้ำหรือลิ้งเล่นไม้ซึ่งออกไปเล่นที่สนามหน้าโรงเรียนมีไม้ไผ่รางเดี่ยวแสดงห้อยโหน (ธนิต อยู่โพธิ์ , 2500 หน้า 141-142) พอถึงเวลาตอนค่ำจะเริ่มโหมโรงแล้วแสดงเข้าเรื่อง พอถึงเวลาโปรยทาน โขนจะหยุดชั่วคราว จะมีการโปรยทานหากเป็นงานหลวงก็จะมีเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติแต่งตัวเป็นเทวดานุ่งผ้าเกี้ยว สวมเสื้อแบบราชการมีรัตคคาคาด สวมลอมพอกปลดลูกมะนาวซึ่งบรรจุลูกมะเฟืองและมีสสิ่งปนอยู่ด้วยที่ผูกไว้ที่ต้นกล้วยพฤษ์สีมูมเมรุมาโปรยให้ผู้เข้าร่วมพิธี เมื่อโปรยทานเสร็จแล้วก็แสดงต่อ พอถึงเวลาจุดดอกไม้เพลิง เช่น พุ่มดอกไม้เทียน ตัวโขนจะอยู่บนโรง แต่ถอดหัวโขนได้ เมื่อเสร็จพิธีก็จะแสดงต่อเมื่อเลิกแล้วก็ลาโรง สรรเสริญพระบารมีแล้วใช้เพลงกราวรำบรรเลงต่อจนคนกลับบ้านแล้ว จึงลงรำกลองเฉย ๆ ไม่มีดนตรีสำหรับผู้แสดงจะต้องไหว้เคารพครูอีกครั้งหนึ่ง แล้วเข้าไปหลังโรงขอขมาลาโทษครูผู้อาวุโสโดยลั่นวาจาว่า “หากข้าพเจ้าพลั้งพลาดด้วยกายกรรมก็ดี วิกรรมก็ดี โดยไม่ได้ตั้งใจโปรดให้อภัยและอโหสิด้วย” แล้วก็กราบไหว้แล้วแต่ฐานะของผู้อาวุโสหรือผู้รับไหว้โดยผู้รับประคองมือผู้ของขมาไว้แล้วตอบรับว่า “อโหสิ” แล้วให้พร ต่างซร้อมือเสขหมหรือลูบศีรษะตามแบบผู้เสด็จพิธี ประเพณีนี้ไม่ควรให้เสื่อมสูญ เพราะการแสดงอาจมีความผิดพลาดในขณะที่มีการแสดง และเป็นการแสดงน้ำใจเยื่อใยผูกสัมพันธ์ไมตรีมีสัมมาคารวะอันเป็นวัฒนธรรมของนาฏศิลป์ไทยและเป็นการเคารพคารวะศักดิ์ศรีของศิลปินตามฐานะของผู้ใหญ่และเด็ก ประเพณีผู้ที่ได้รับการขอขมามากคือ ตัวตลกหรือจ้อวอดตลกเคารพกันตามฐานะและผู้แสดงเป็นพาทนะ เช่น ครูช ช้าง ม้า มักถูกพระซึ่งเป็นเด็กกว่าหรือผู้หญิง แม้แต่การขึ้นลอยก็คือว่า ล่วงเกินก็จะขอขมา คนพาทย์เจรจาก็ต้องขอขมาและขอขมาพวกปีพาทย์ด้วย (ธนิต อยู่โพธิ์ , 2500 หน้า 142-143)

การแสดงโขนเฉพาะหน้าพระที่นั่งผู้แสดงจะต้องนั่งถวายบังคมหรือไหว้เมื่อออกไปแสดงหน้าฉากหน้าโรงทุกครั้งเป็นการถวายราชสักการะหรือเคารพบนพื้นหรือบนเตียงตามบทบาทของตนแล้วรำทำบทต่อไปถือว่าเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ดีงาม เมื่อจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินรางวัลก็โปรดเกล้าฯให้ตำรวจหลวงรักษาพระองค์เข้ามาทางภายในโรงโขนแจ้งกระแสพระราชดำรัสแก่ผู้ได้รับพระราชทาน แล้วเชิญพานทองรองเงินรางวัลเป็นเงินเหรียญบาท ห่อผ้าขาวมีชายผูกปมผูกเรียงร้อยตราครั้งประจำ นำตัวโขนออกไปนั่งพับเพียบด้านซ้ายหาก

เปลี่ยนขางจะตบพื้นสัญญาณถวายบังคมด้านซ้ายแล้วตำรวจหลวงส่งพานเงินให้ตัวโขน ตัวโขนเอางานแล้วหยิบถุงเงินมาวางข้างตัวแล้วถวายบังคมอีกครั้งหนึ่ง

เคล็ดกลางในการแสดงโขนมีอีกประการหนึ่งหน้าโรงโขนมีกระพ้อด้ามยาว พาดไว้ที่มุมโรงคือเป็นเคล็ดว่าสำหรับป้องกันไฟ การเก็บหรือวางเครื่องโรงนิยมจัดเก็บแบ่งเป็นสัดส่วนเช่น อาวุธเก็บไว้ในกระบอก หน้ายักษ์และลิงต้องเก็บไว้คนละด้านโดยมีหน้าฤาษีคั่นกลาง ส่วนข้อห้ามนั้นได้กำหนดไว้ว่าห้ามนำอาวุธเช่น สร พระขรรค์ กระบอง มาเล่นกันนอกเวลาแสดง ห้ามข้ามอาวุธ โกร่งสำหรับตี ห้ามจับกรับกระทุ้งเล่นและห้ามเล่นไม้ตะขาบเมื่อผู้แสดงคิดเจ็บป่วยในการแสดง เช่น ปวดหัว ปวดท้อง แน่นจุกเสียดโดยกะทันหัน ครูมักสันนิษฐานว่าผิดครู ต้องขอขมาลาโทษโดยจูดรูปเทียนบูชาหน้าครูแล้วทำน้มนต์ธรรมนิสารให้คนป่วยกินก็จะหาย ถ้าผู้แสดงประหม่า กระดากอาย ไม่กล้าแสดงครูจะนำน้มนต์ธรรมนิสารไปราดรดที่หน้าตะโพน และทองหน้ามัดหรือหน้ากรูยแล้วรอน้ำมาให้ผู้มีอาการดังกล่าวกินมักแก้ได้ น้มนต์ธรรมนิสารนี้ครูผู้ใหญ่จะนำมาประพรมทั่วโรงละครเพื่อละเคาะเสนียดโศภักย์อันตรายก่อนการแสดง แล้วสาดขึ้นบนหลังคา หรือสาดข้ามจอโขนถ้ามีอุปสรรคมาก ๆ ก็จะใช้ข้าวสารเสกสาดด้วย

นาฏศิลป์โขนผู้หญิง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ว่าด้วยเรื่องตำนานละครว่าละครผู้หญิงคงเกิดขึ้นระหว่างรัชสมัยของสมเด็จพระเพทราชาจนถึงสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ หรือระหว่างพุทธศักราช 2231-2310 และละครผู้หญิงเป็นละครที่เกิดขึ้นในสมัยพระเจ้าบรมโกศและไม่ได้ชักซ้อมเลยหลังจากที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศสวรรคตลง ครั้นสมเด็จพระเจ้าเอกทัศจะทอดพระเนตรละครต้องหาละครผู้ชายมาแทน ต่อมากรุงศรีอยุธยาได้เสียแก่พม่า พระเจ้ากรุงอังวะได้รวบรวมพวกละครที่ได้กวาดต้อนจากเมืองไทยไป ทรงประทานตั้งบ้านเรือนอยู่ในราชธานีสำหรับเล่นละครไทยในมหรสพของหลวง มิได้ต้องมีหน้าที่ราชการอย่างอื่น เมื่อย้ายราชธานีไปตั้งเมืองไหนดพวกละครก็ย้ายตามไปด้วย ละครไทยตั้งอยู่ ณ เมือง มัณฑะเลย์ พม่าเรียกว่าโยชยาเซ แปลว่าอโยชยา เรียกละครไทยในเมืองพม่าว่าโยธาศักดิ์ แปลว่า ละครอโยชยาของหลวง (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ , 2546 หน้า 248-249) โดยเฉพาะเจ้ากรุงอังวะเห็นว่าวิชาละครไทยจะเสื่อมสูญได้ประทานอนุญาตว่าครูละครเห็นเด็กพม่าที่พานุกรหลานมาสมัครมากเพราะได้อาศัยในพระราชูปถัมภ์ ดังนั้นการแสดงจะเป็นงานหลวงและงานเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่เท่านั้น ลูกหลานละครไทยที่ถูกรวบรวมไปเล่นละครร่วมกับชาวพม่า เล่นผสมโรงกันทั้งชายและหญิงใช้ภาษาและแต่งกายแบบพม่าแต่เครื่องสวมศีรษะเช่น ซฎาและหัวโขน และปีพาทย์ยังเป็นแบบไทย ส่วนเรื่องที่แสดง แสดงเรื่องอิเหนามีการร้องอย่างละครไทย ส่วนเรื่องรามเกียรติ์มี การพาทย์และเจรจาแบบ

โขน แสดงเรื่องสังข์ทองกับนางเกษร พม่าเรียกว่า เกษะศิริ ส่วนใหญ่ จะแสดงในงานนักขัตฤกษ์ เช่นออกพรรษา เป็นต้น

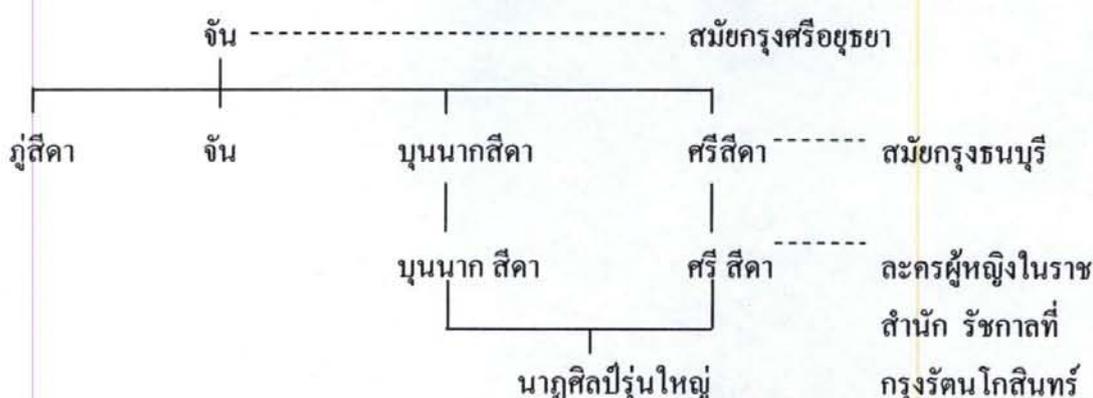
อย่างไรก็ตามก็ยังมีนาฏศิลป์ที่หลบหนีพม่าสมัยเสียกรุงมาอยู่ในมณฑลของไทยอยู่บ้าง เจ้าฟ้าพิณทวดีพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีพระชนม์ชีพจนถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชแห่งกรุงธนบุรีได้เมืองนครศรีธรรมราชแล้ว เมื่อปีฉลูพ.ศ. 2312 ได้ละครผู้หญิงของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (ซึ่งมีละครหลวงกรุงเก่าฝึกหัดให้) มาสมทบกับพวกละครที่ได้รวบรวมมาจากที่อื่น จึงเกิดเป็นละครหลวงขึ้นใหม่ในสมัยกรุงธนบุรี ต่อมาทรงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกลับไปครองเมืองดั้งเดิมก็ทรงประทานละครผู้หญิงคืนให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ดังนั้นในสมัยกรุงธนบุรีจึงมีละครผู้หญิงที่เมืองนครศรีธรรมราชอีก 1 คณะ และได้เคยเข้ามาแสดงประชันกับละครหลวงในงานสมโภชพระแก้วมรกต เมื่อปีชวด พ.ศ. 2323 ละครผู้หญิงครั้งกรุงเก่าที่มาเป็นครูสอนละครในสมัยกรุงธนบุรีชื่อจัน เป็นตัวนางเอกละครหลวงครั้งกรุงเก่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงพระราชนิพนธ์บทโขนเรื่องรามเกียรติ์ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน 6 ขึ้น 1 ค่ำ ปีชวด จุลศักราช 1132 (พ.ศ. 2313)

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นได้พบว่าการแสดงละครหลวงที่แสดงเป็นเรื่องเป็นราวไม่ว่าจะเป็นละครหรือโขนได้สืบทอดมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา สืบมาจนถึงสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงปัจจุบัน เป็นละครหรือโขนที่มีกระบวนการทำรำที่มีแบบแผนมาแต่โบราณ โดยเริ่มจากการแสดงละครผู้หญิงในราชสำนักก่อน ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ปรากฏคำว่า โขน ในจารึกหรือเอกสารโบราณ ที่กล่าวไว้ในลิลิตพระลอเล่าถึงงานมหรสพที่จัดให้มีขึ้น ในงานพระศพของพระลอ พระเพื่อนและพระแพงว่า “ขชายโรงโขนโรงรำ ทำระทราวเทียน” (ธนิต อยู่โพธิ์ , 2500 หน้า 20) ดังนั้นน่าจะกล่าวได้ว่าแต่เดิมราชสำนักใช้ผู้หญิงในการฝึกหัดโขนมาก่อนและสืบทอดต่อกันมา ละครหลวงโดยผู้หญิงล้วนได้ก่อรูปขึ้นในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ราว พ.ศ. 2230-2300 ซึ่งอยู่ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ โดยเฉพาะในปีพุทธศักราช 2300 เป็นปีที่พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปสมโภชพระพุทธรูปแล้วโปรดให้มีละครเล่นฉลองจากหลักฐานในบุญ โฉวาทคำฉันท์ของพระมหานาค วัดท่าทรายระบุว่าในงานเฉลิมฉลองพระพุทธรูปมีการแสดงละครหลวงดังนี้ (สุจิตต์ วงษ์เทศ , 2542 หน้า249)

“ฝ่ายเพื่อนละครใน	บริรักษ์จักรี
โรงริมศิรีมี	กลลับบแลชาย
ล้วนสรรสกรรจันาง	อรอ่อนลอออาย
ไทรยลอบอยากวาย	จิตรจงมเมอฝัน”

จากบทความที่ดังกล่าวได้พบว่าในงานสมโภชพระพุทธรบาทในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้นได้มีการแสดงละครหลวงซึ่งเป็นนางในราชสำนักทั้งสิ้น ละครในราชสำนักนี้แสดงละครเรื่องดาหลัง-อิเหนา อุณรุท และเรื่องรามเกียรติ์ด้วย ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าแต่เดิมในราชสำนักสมัยกรุงศรีอยุธยาใช้นางในราชสำนักฝึกหัดโขนมาก่อนแล้วสืบทอดต่อกันมาถึงสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (2542หน้า331) กล่าวว่าตัวละครครั้งกรุงเก่าได้มาเป็นครุละครครั้งกรุงธนบุรีปรากฏชื่อแต่คนเดียวว่า จัน ซึ่งจันเป็นตัวนางเอกของละครหลวงครั้งกรุงเก่า แล้วมาฝึกหัดให้ละครหลวงในกรุงธนบุรี และสืบทอดมาสู่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ตามแผนผังการสืบทอดดังนี้ (รจนา สุนทรานนท์, 2549 หน้า 231)

แผนผังที่ 7 การสืบทอดโขนผู้หญิงในราชสำนักกรุงศรีอยุธยามาสู่รัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์

จากแผนผังที่ 7 การสืบทอดโขนผู้หญิงในราชสำนักกรุงศรีอยุธยาสู่รัชกาลที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์แสดงให้เห็นว่าโขนผู้หญิงไม่มีการสืบทอดมาจากราชสำนักสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ จัน ซึ่งเป็นตัวนางเอก มาเป็นตัวละครในราชสำนักในนาฏศิลป์รุ่นใหญ่ ซึ่งที่มีหน้าที่ถ่ายทอดฝึกหัดทำรำให้นาฏศิลป์รุ่นกลาง และรุ่นเล็กโดยอยู่ในความควบคุมของครูผู้ใหญ่

นาง และนางกุศลปรีดาใหญ่ คือพัน อินทรชิต ปุกเกษม หลง เอม นางเอก ปริก พระเอก ศรี สีดา อัมพา กัญหนา ลูกจันทร์เล็ก ภู่อิเหนา มีบุษบา กัดบิเงินตะหระหระและ
เอี่ยมบุษบา

ตัวละครผู้หญิงในราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้เป็นเจ้าจอมมารดาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ศรี สีดา ป้อมสีดา เป็นเจ้าจอมจอนสมัยรัชกาลที่ 2 คือ เพ็ญ พระราม พัน อินทรชิต เอ็ม นางเอก และเป็น เจ้าจอมมารดาในกระพระราชนัดดา มหาเสนาบุรุษ ปุก เกนหลง เป็นเจ้าจอมอยู่งานและเรื่อง นาง เป็นครูเจ้าจอมลูกจันในรัชกาลที่ 2 ส่วนปรัก พระเอกมีชีวิตอยู่ถึงรัชกาลที่ 3 ศรี จินตะหระ อัมพา กัญจนา เป็นละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะอัมพา กัญจนา เป็นละครหลวงถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ส่วนเอี่ยม บุษบา เป็นศิลปินรุ่นเล็ก แสดงคู่กับเจ้าจอมมารดาแยม (โต แยม) อิเหนาในสมัยรัชกาลที่ 2 เป็นครูของอรุณ บุษบา ภรรยาของพระยาอรรคราชนารดในสมัยรัชกาลที่ 3 และเป็นละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4-5

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 เมื่อครูละครหลวงที่มีชื่อเสียงหลายคนคือ (สมเด็จพระบรมราชาธิราชานุภาพ , 2546 หน้า 337-338)

1. เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี เป็นเจ้าของละครที่ได้รับมรดกจากเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์พระเชษฐา เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีทรงชำนาญกระบวณละคร อาจจะคิดแบบแผนวิธีฟ้อนรำได้แบบอย่างละครที่รำกันจนถึงปัจจุบันจึงมีพระนามบูชาไหว้ครูละคร ละครของพระองค์มีครูละคร 2 คน คือนายทองอยู่และนายรุ่ง

2. นายทองอยู่ เป็นตัวอิเหนา ละครในขณะเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ต่อมาได้เป็นที่ปรึกษาและเป็นผู้นำแบบอย่างวิธีรำของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีไปหัดละครหลวงในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 และเป็นครูละครในที่ฝึกหัดแทบทุกโรง นอกจากนี้ยังมีความชำนาญในการแต่งกลอนและขับเสภา จึงนับว่าเป็นครูเสภาอีกด้วย

3. นายรุ่ง เป็นตัวนางเอกละครขณะเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ต่อมาได้เป็นครูนาง ต่อมาได้เป็นผู้นำแบบอย่างวิธีรำของเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีไปหัดละครหลวงในรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 และเป็นครูละครในที่ฝึกหัดแทบทุกโรง

4. คุณมรกต เป็นตัวขึ้นเครื่องละครผู้หญิงของหลวง มีชื่ออยู่ในคำไหว้ครู

5. คุณเพ็ญ เป็นตัวพระรามละครผู้หญิงของหลวง อยู่มาจนถึงเป็นครูละครกรมพระพิทักษ์ เทเวศร์

6. คุณเรื่อง เป็นตัวนางละครหลวงได้เป็นครูเจ้าจอมมารดาลูกจันท์เล็กในรัชกาลที่ 2

7. เจ้าจอมมารดาอัมพา รัชกาลที่ 2 เป็นตัวนางกัญจนา ละครหลวงที่ 1 ในรัชกาลที่ 1 ในรัชกาลที่ 2 ไม่ได้เล่นละคร พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ท่านได้ตั้งคณะละครขึ้น 1 โรง ละครของท่านได้เป็นครูละครโรงอื่นหลายโรง

8. เจ้าจอมมารดาอุกจันท์เล็ก รัชกาลที่ 2 เป็นตัวนางวิยะดา ละครหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 เป็นตัวนางมะเคหวิ ได้เป็นครุละครหลวงรัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 5 และได้เป็นครุละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

9. เจ้าจอมมารดาภูในกรมพระราชวังบวรมหาเสนาอนุรักษ์ รัชกาลที่ 2 เป็นตัวอิเหนา เป็นละครหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4

10. คุณเอี่ยม เป็นตัวละครหลวงชั้นเล็กในรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 ได้เป็นตัวนางบุษบาได้เป็นครุละครหลวงรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 และได้รับเป็นครุละครของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

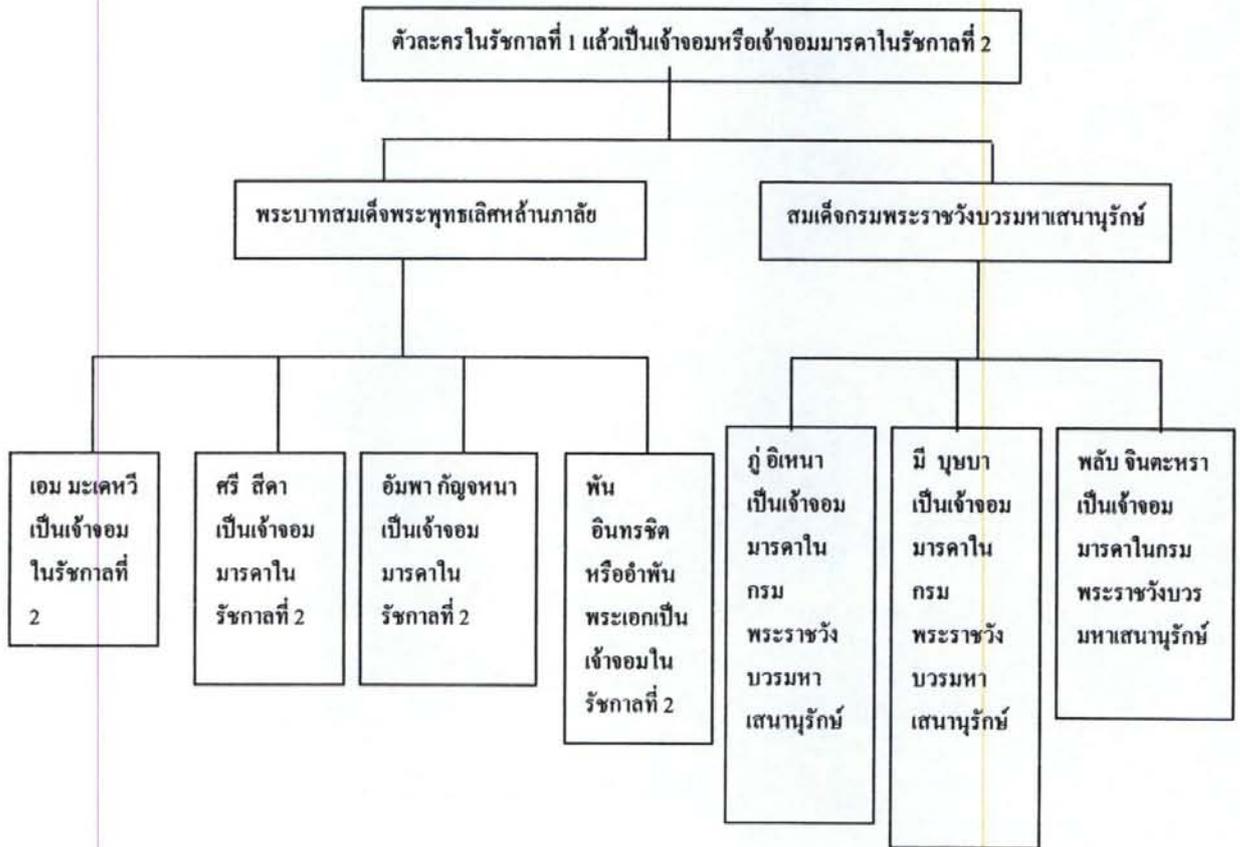
11. คุณขุย เป็นตัวหนุมาน อยู่เป็นครุละครวังหน้าในรัชกาลต่อมา

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ได้ทรงโปรดฯ ให้ฝึกหัดละครผู้หญิงของหลวงขึ้น ตั้งแต่ที่ทรงพระดำรงอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร แต่ต้องเลิกไปเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ทรงกริ้วเนื่องจากทงซิดถือตามแบบโบราณครั้งกรุงเก่าที่มีพระราชบัญญัติห้ามมิให้ผู้อื่นหัดละครผู้หญิงด้วยละครผู้หญิงเป็นของพระเจ้าแผ่นดิน ทรงพระราชดำริให้หัดนางในขึ้นสำหรับเล่นในพระราชพิธีในพระราชนิเวศน์เสมออย่างเครื่องราชูปโภคอย่างหนึ่ง ซึ่งผู้อื่นไม่ควรทำเทียม (ชนิด อยู่โพธิ์ , 2516 หน้า 41) อย่างไรก็ตามละครผู้หญิงของหลวงรุ่นเด็กในสมัยรัชกาลที่ 2 ก็ได้ออกโรงเล่นครั้งแรกในงานสมโภชพระยาเสวตคุณช้างเผือกเอกเมืองโพธิ์สัตว์ ซึ่งเข้ามาสู่พระบารมีเมื่อปีวอก พ.ศ. 2355 เป็นอันดับที่ 4 ตามเพลงยาวเก่าในบทพระราชนิพนธ์ เรื่องไกรทอง ดังนี้ (สมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , 2507 หน้า 104)

“ตั้งโรงต้นสนคนแออัด	ซ่อมหัดแก้ไขในราชฐาน
เมื่อช้างเผือกมาใหม่ให้ออกงาน	ทั้งเรื่องอาน โอ้อ่านารัก
ตั้งละครเล็ก ๆ เล็กหมด	สมเกียรติยศสมศักดิ์
มีแต่คนมาสามิภักดิ์	จงรับรองบาทบาทมาลัย”

ครุละครผู้หญิงในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 ได้เป็นเจ้าจอมหรือเจ้าจอมมารดาในสมัยรัชกาลที่ 2 ในวังหลวงและวังหน้าตามแผนผังดังนี้ (รจนา สุนทรานนท์ หน้า 2550 หน้า หน้า 245-246)

แผนผังที่ 9 ตัวละครในรัชกาลที่ 1 แล้วเป็นเจ้าจอมหรือเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2

จากแผนผังนี้แสดงให้เห็นว่า ตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้มาเป็นเจ้าจอมและเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 2 จำนวน 4 คน เจ้าจอม 2 คน คือ เอม มะเดหี และพัน อินทรชิต และเป็นเจ้าจอมมารดา 2 คน คือ ศรี สีดา และอัมพา กัญจนนา นอกจากนี้ยังมีตัวละครที่เป็นเจ้าจอมมารดาใน สมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์ จำนวน 3 คน คือ เจ้าจอมมารดา ภู่อิเหนา เจ้าจอมมารดามี นุชบาและเจ้าจอมมารดาพลับ จินตะหรา

การที่ตัวละครได้เป็นเจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และสมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์ทรงอุปถัมภ์การละคร และมีพระมหากษัตริย์คุณในการส่งเสริมและสนับสนุนการละครในพระบรมมหาราชวังให้เป็นละครหลวง ทรงถือว่า โขนละครเป็นเครื่องราชูปโภคสำหรับพระมหากษัตริย์และโปรดเกล้าฯ ให้ฝึกหัดโขนละครหลวงและยกย่องตัวละครให้ได้รับเกียรติเป็นเจ้าจอมมารดา หรือเจ้าจอมเพื่อจะได้สืบสานศิลปวัฒนธรรมของชาติต่อไป

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 การละครเฟื่องฟูเป็นยุคทองละครร่ำ และตัวละครในสมัยของพระองค์เป็นผู้วางรากฐานแบบแผนการละครในสมัยต่อมาสืบทอดมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5

ครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่เป็นครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ครูละครหลวงที่มีชื่อเสียงในการแสดงโขน-ละครมีดังนี้ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ , 2546 หน้า 346-347)

1. ครูยี่นเครื่องเจ้าจอมมารดาเข้มเป็นต้วอิเหนา หรือเรียกว่าคุณโตเข้ม เป็นครูอิเหนามาทั้งบ้านทั้งเมืองจนถึงรัชกาลที่ 5
2. คุณมาลัยห้ำหั้นและพระสังข์ เป็นท้าววรจันทร์ในรัชกาลที่ 4 และเป็นท้าววรคณานันท์ในรัชกาลที่ 5 เป็นผู้อำนวยการละครหลวงทั้ง 2 รัชกาล
3. คุณน้อย เป็นต้วจรกา ได้เป็นครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4
4. คุณจาด เป็นต้วลำดำ ได้เป็นครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4
5. คุณทับทิม เป็นต้วพระมงกุฎละครชั้นเล็ก ได้รับเป็นครูละครพระองค์เจ้าดวงประกายในสมัยรัชกาลที่ 4
6. คุณบัว เป็นต้วท้าวสามนต์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไปเป็นหม่อมห้าม (กรมพระยาดำรง ฯ หน้า โขนยักษ 346-16 คุณอุ้งน) (346-347)

ครูยี่นเครื่อง

1. เจ้าจอมมารดาเข้ม เป็นต้วอิเหนา มักเรียกว่าคุณโต เข้ม ได้เป็นครูอิเหนาต่อมาแทบทั้งเมือง อยู่มาจนรัชกาลที่ 5
2. คุณมาลัย เป็นต้วห้ำหั้น และเป็นพระสังข์ด้วย ได้เป็นท้าววรจันทร์ ในรัชกาลที่ 4 แล้วเลื่อนเป็นท้าววรคณานันต์ ในรัชกาลที่ 5 เป็นผู้อำนวยการละครหลวงทั้ง 2 รัชกาล
3. คุณน้อย เป็นต้วจรกา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4
4. คุณจาด เป็นต้วลำดำ ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 4
5. คุณทับทิม เป็นต้วพระมงกุฎละครชั้นเล็ก ได้เป็นครูละครพระองค์เจ้าดวงประกายวังหน้าในรัชกาลที่ 4
6. คุณบัว เป็นต้วท้าวสามนต์ ถึงรัชกาลที่ 3 ไปเป็นหม่อมห้ามกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ครั้นรัชกาลที่ 4 กลับมาเป็นครูละครหลวงเป็นผู้อำนวยการละครหลวงเวลาเล่นละครนอก
7. คุณขำ เป็นต้วเงาะ ได้เป็นครูละครพระองค์เจ้าดวงประกายวังหน้าในรัชกาลที่ 4

8. คุณจัน เป็นตัวละครสังข์ชั้นเล็ก ได้เป็นครุละครพระองค์เจ้าดวงประภาวังหน้าในรัชกาลที่ 4

9. คุณน้อยอก เป็นตัวไกรทอง ได้เป็นครุละครวังหน้าในรัชกาลที่ 3 และเป็นครุละครเจ้าพระยานครฯ น้อยถึงรัชกาลที่ 4 กลับมาเป็นครุละครสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และเป็นครุละครเจ้าคุณจอมมารดาเอนวังหน้ารัชกาลที่ 5 ด้วย

10. คุณอ้อม เป็นตัวย่าหรั่ง ได้เป็นครุละครเจ้าคุณจอมมารดาเอนวังหน้าในรัชกาลที่ 5

11. คุณพัน เป็นอินทรชิต ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4 และเป็นผู้อำนวยการละครหลวงเวลาเล่นเรื่องรามเกียรติ์

12. คุณน้อย จะเป็นยักษ์ตัวโคทาทรายไม้ ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4

ครูลิง

13. คุณภู เป็นตัวหนุมาน ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4

ครูนาง

14. คุณขำ เป็นตัวนางบาทยัน ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4

15. คุณพุ่ม เป็นตัวนางกัญจนนา ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4

16. คุณอ่อง เป็นตัวนางสีดา ได้เป็นครุละครหลวงแต่รัชกาลที่ 4 มาจนถึงรัชกาลที่ 5

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 3 ทรงรังเกียจการเล่นละครเมื่อทรงเสวยราชย์ก็โปรดให้เลิกละครหลวง แต่มิได้ทรงห้ามปรามผู้อื่นเล่นละคร เพราะละครเป็นการเล่นสำหรับบ้านเมืองมาแต่โบราณ เมื่อมีงานมหรสพของหลวงก็ยังเล่นตามประเพณีและเป็นการอนุรักษ์แบบแผนของละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 3 มีคณะละครแพ่งหลายมาก ดังนั้นครุทองอยู่และครุรุ่ง ซึ่งเป็นครุละครหลวง ครั้นรัชกาลที่ 2 ก็เป็นผู้ฝึกหัดละครทุกโรงในสมัยรัชกาลที่ 3 ด้วยคณะละครในสมัยรัชกาลที่ฝึกหัดละครผู้หญิง คือ

ละครวังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ แสดงโขนละครในบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2 คือ เรื่องรามเกียรติ์ ตอนหนุมานอาสา เป็นบทนางเบญจกายและนางสุวรรณกัณฐมาหึ่งกัน เรื่องกาถิตอนครุชลักพาตัวนางกาถิ เรื่องพระลอ ตอนพระลอคั้ง และเรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนลาวทองพบนางวันทอง ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้าง และตอนวันทองห้ามทัพ

2. ละครกรมหลวงรักษารณเรศร์ เล่นเรื่องอิเหนาบทพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 เท่านั้น

3. ละครกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์ เมื่อยังเป็นกรมขุนพิพิธโภคภูเบนทร์ มีกระบวนรำคือ

4. ละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ เมื่อยังเป็นกรมหมื่นพิทักษ์เทเวศร์

5. ละครกรมหลวงภูวเนตรนรินทร์ฤทธิ เมื่อยังเป็นพระองค์เจ้าทินกร ตัวละครห้าคน ละครหลวง แต่ทรงโปรดละครนอก ทรงแต่งบทละครนอก 3 เรื่อง คือ เรื่องสุวรรณหงส์ แก้วหน้าม้า และนางกุลา

6. ละครพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ มีครูเกษ พระรามซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปเล่นโขนตามประเพณีเก่าอยู่ก่อนแล้วโปรดให้หัดละครขึ้น 1 โรง ดังนั้น ทายเกษพระรามจึงเป็นผู้ครอบครูโขนละครในรัชกาลที่ 4

7. ละครเจ้าพระยาบดินทรเดชา เป็นละครผู้หญิง เดิมหัดโขนต่อมาได้หัดเป็นละคร เมื่อไป ขัดตาทัพที่เมืองอุดงค์มีชัย พาละครผู้หญิงไปด้วยจึงเป็นครูหัดละครผู้หญิงให้สมเด็จพระศรีรักษ์ (นักพระองค์ด้วง)

8. ละครเจ้าพระยาบดินทรเดชา (น้อย) หัดละครผู้หญิงและโขนชายตัวละครผู้หญิงมีชีวิตถึง รัชกาลที่ 4-5

ครูละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 3 ไม่มีผู้หญิงแต่จะมีแต่ครูผู้ชาย ตามรายนาม ดังนี้

1. นายเกษ เป็นตัวพระรามโขนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ได้เป็นครูละครพระองค์เจ้าลักขณานุคุณในรัชกาลที่ 3 แล้วเป็นครูครอบครูโขนละครต่อมา ในรัชกาลที่ 4

2. นายขุนทอง เป็นตัวอิเหนาละครกรมหลวงรักษมเรศร์ ต่อมาได้เป็นครูหัดละคร หมื่นมเหศวรศิวิลาศในรัชกาลที่ 4

3. นายทองอยู่

ครูยืนเครื่อง

1. นายเกษ เป็นตัวพระรามโขนข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ เป็นครูละครพระองค์เจ้าลักขณานุคุณในรัชกาลที่ 3 แล้วเป็นครูครอบครูโขนละครต่อมาในรัชกาลที่ 4

2. นายขุนทอง เป็นตัวอิเหนาละครกรมหลวงรักษมเรศร์ว่าได้เป็นครูหัดละครกรมหมื่น มเหศวรศิวิลาศในรัชกาลที่ 4

3. นายทองอยู่ เป็นตัวละครพระลักษมณ์ละครกรมหลวงรักษมเรศร์ ได้เป็นครูละคร พระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ 5

4. นายน้อย เป็นตัวสังคามาระดาละครกรมหลวงรักษมเรศร์ได้เป็นครูละครพระยา พิชัยสงคราม (อ่ำ) ในรัชกาลที่ 5

5. นายทับ เป็นตัวล่าล่าละครกรมหลวงรักษรมเรศร์ หักลูกหลานเป็นละครนอกขึ้นในรัชกาลที่ 4

6. นายบัว เป็นอิเหนาละครกรมพระพิพิธ โภคภิเบนทร์ ได้เป็นครุละครหลวงในรัชกาลที่ 4 และเป็นครุละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ด้วย

7. นายนิ่ม เป็นตัวอิเหนาละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ได้เป็นครุละครพระเจ้าสิงหนาทราชครูฤทธิ์ ละครเจ้าพระยานรรัตนและได้เป็นครุครอบละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ด้วย

8. นายแสง เป็นตัวนายโรงละครเจ้าจอมมารคาอัมพา ว่าได้ออกไปเป็นครุละครสมเด็จพระนโรดมในกรุงกัมพูชา

9. นายพ่วง เป็นตัวเงาะละครเจ้าจอมมารคาอัมพา ได้เป็นครุละครเจ้าจอมมารดาจันรัชกาลที่ 4

ครูยักษ์

10. คุณจำ เป็นตัวรามสูรละครวังหน้าในรัชกาลที่ 3 แล้วไปเป็นภรรยาเจ้าพระยานครฯ ถึงรัชกาลที่ 4 กลับมาเป็นครุละครหลวง แล้วเป็นครุละครเจ้าคุณจอมมารดาเอนในพระราชวังบวรฯ เมื่อรัชกาลที่ 5

11. นายแจ่ง เป็นตัวมโหธรละครกรมหลวงรักษรมเรศร์ ได้เป็นครุละครสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

คุณนาง

12. นายเมือง เป็นตัวนางบุษบาละครกรมหลวงรักษรมเรศร์ได้เป็นครุละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส

13. นายเพ็ง เป็นตัวนางวิยะดาละครกรมหลวงรักษรมเรศร์ได้เป็นครุละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส แล้วไปเป็นครุละครของสมเด็จพระนโรดมที่กรุงกัมพูชา

14. นายมั่ง เป็นตัวนางบุษบาละครกรมพระพิพิธ โภคภิเบนทร์ได้เป็นครุละครสมเด็จเจ้าพระยามมหาศรีสุริยวงศ์

15. นายผึ่ง เป็นตัวนางวิยะดาละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ได้ครุละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูฤทธิ์ และละครเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต

16. นายเกลือ เป็นตัวนางเอกละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์เป็นครุละครพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูฤทธิ์ และละครเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต

17. นายอ่ำ เป็นตัวนางละครกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ ได้เป็นครูละครหม่อมเจ้า (เต่า) ลมุนในกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์

18. นายพ็อน เป็นตัวนางเอกละครกรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ ได้เป็นครูละคร เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง แล้วขึ้นไปเป็นครูละครของเจ้าพระอินทวิชยานนท์ที่เมืองเชียงใหม่

19. ซื่อเรื่อง เป็นตัวนางสุภลักษณ์ ละครผู้หญิงของเจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้ไปเป็นครูละครของสมเด็จพระนโรดมที่กรุงกัมพูชา

20. ซื่ออิว เป็นตัวนางบุษบาละครผู้หญิงของเจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้ไปเป็นครูละคร เจ้าพระยาท้าวสุริยวงษ์ที่เมืองพระตะบอง

อย่างไรก็ตามตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้มีชีวิตอยู่จนถึงสมัยรัชกาล 3-5 ถึงแม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 มิได้ทรงส่งเสริมโขน ละครแต่มิได้ทรงห้ามมิให้มีการฝึกหัดละครผู้หญิงในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคณะละครของข้าราชการและเจ้านายหลายโรง แต่ละครผู้หญิงมี 2 คณะ คือละครสมเด็จพระราชวังบรมมหาศัศิกิตลเสพละครวงหน้า และละครเจ้าพระยาบดินทรเดชา (น้อย ณ นคร) ในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้ได้มีครูผู้ประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน-ละคร คือ ครูเกษ พระรามและครอบครูโขน-ละครหลวงครูละครพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ จนถึงผู้ประกอบพิธีไหว้ครู และครอบคร้วโขนละครนอก คือพระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัญ) เป็นครูละครคณะนายทับล่าสำ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ได้โปรดให้ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน 9 กรม 7 ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. 2398 ว่า (สมเด็จพระยาจักรพรรดิราชานุภาพ , 2507หน้า 356-357) “ด้วยพระยาวรวงศ์พัฒน รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเกล้าฯ สั่งให้ประกาศแก่พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการให้ทั่วกันว่า แต่ก่อนในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แลแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีละครผู้หญิงแต่ในวังหลวงแห่งเดียว ด้วยมีพระราชบัญญัติห้ามมิให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝึกหัดละครผู้หญิง เพราะฉะนั้นข้างนอกจึงไม่มีใครเล่นละครผู้หญิงได้ ครั้นในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดละคร เปนแต่ว่าทรงแข่งชกคดีเดียนจะไม่ให้ผู้อื่นเล่น ถึงกระนั้นก็มีผู้ลักเล่นเจียบ ๆ อยู่ด้วยกันหลายรายมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้ใดเล่นละครผู้ชายผู้หญิงก็มีได้ทรงรังเกียจเลย ทรงเห็นว่ามิละครด้วยกันหลายรายดี บ้านเมืองจะได้ครึกครื้น จะได้เป็นเกียรติยศแผ่นดิน เดียวนี้ท่านทั้งปวงเห็นว่าละครในหลวงมีขึ้น ก็หาไม่ใคร่เล่นละครเหมือนอย่างแต่ก่อนไม่ คอยจะกลัวผิดแลชอบอยู่ การอันนี้มีได้ทรงรังเกียจเลย ท่านทั้งปวงเคยเล่นอยู่แต่ก่อนอย่างไรก็ให้เล่นไปเถิดในหลวงมีการงานอะไรบ้างก็จะได้โปรดให้หาเข้ามาเล่น

ถวายทอดพระเนตรบ้าง จะได้พระราชทานเงินโรงรางวัลให้บ้าง ผู้ใดจะเล่นก็เล่นเถิดขอกแต่รัศมี
เกล้าขอดอย่าง 1 เครื่องแต่งตัวลงยาอย่าง 1 พานทองหีบทองเปนเครื่องขศอย่าง 1 เมื่อบททำขวัญยก
แต่แตรสังข์อย่าง 1 แล้วอย่าให้บุตรชายบุตรหญิงที่เขาไม่สมัคเข้ามาเปนละคร ให้เขาได้ความ
เคียดรอนอย่าง 1 ขอห้ามไว้แต่การเหล่านี้ ให้ท่านทั้งปวงเล่นไปเหมือนอย่างแต่ก่อนเถิด”

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า การแสดงโขนเชื่อว่ามีมาแต่
โบราณ ประมาณกันว่าไทยมีการแสดงโขนมาก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 โขนแต่เดิมจึงมีเฉพาะโขน
หลวงประจำราชสำนักผู้ฝึกหัดโขนเริ่มมาตั้งแต่ผู้มีบรรดาศักดิ์

ดังนั้นจึงกลายเป็นประเพณีสืบมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ที่พวกโขนหลวงจะอยู่แต่ในกลุ่ม
มหาดเล็กไปจนถึงบุตรหลานข้าราชการ แต่มาในชั้นหลังปรากฏว่าความนิยมขึ้นอย่างหนึ่งว่า การ
ฝึกหัดโขนทำให้ชายหนุ่มที่ได้ฝึกหัดคล่องแคล่วว่องไวในกระบวนการรบ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อ
การต่อสู้กับข้าศึก จึงพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ตลอดจนผู้ว่าราชการเมืองหัด
โขนได้ ไม่ห้ามปรามตั้งแต่แรก ด้วยเห็นเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน การที่พระมหากษัตริย์
โปรดพระราชทานอนุญาตให้เจ้านายขุนนางหัดโขนไว้ในสำนักของตนได้นั้น

เมื่อมีโขนเกิดขึ้นหลายโรงหลายคณะด้วยกัน แต่ละโรงแต่ละคณะจะมีการประกวดประชัน
กัน ศิลปะการแสดงโขนในสมัยนั้นจึงเจริญแพร่หลาย แต่บางโรงบางคณะก็จะพลิกแพลงศิลปะไป
ตามความต้องการของผู้ดู เป็นเหตุให้ศิลปะการแสดงโขนของบางโรงแตกต่างกันไปบ้าง ในขณะที่
โขนบางสำนักก็มีศิลปะเป็นตลาดไป แต่กระนั้นความนิยมโขนก็ยังเป็นที่แพร่หลาย

โขนของเจ้านายที่มีชื่อเสียงซึ่งมีครูบาอาจารย์ฝึกสอนสืบเนื่องกันมา ขอกกล่าวเพียง 2 สำนัก
คือ

1. โขนของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นโขนในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ
ครั้งดำรงพระยศพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 2 มีศิลปินเอกที่มีชื่อเสียงโด่งดังคือ ครูเกษ
เมื่อทรงเถลิงถวัลย์ราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ในรัชกาล ได้โปรดให้เลิกโขนทั้งของหลวงและ
โขนข้าหลวงเดิมนั้นเสีย

โขนหลวงเดิมได้ตกอยู่กับพระองค์เจ้าลักขณานุคุณพระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ 3 เล่ากันว่า
เดิมได้โปรดให้เล่นโขนตามประเพณีเก่าอยู่ก่อน ภายหลังจึงโปรดให้ครูเกษหัดละครขึ้นโรงหนึ่ง
ต่อมาโปรดให้ครูเกษ เป็นครูครอบโขนละคร ในรัชกาลที่ 4

2. โขนของกรมพระพิทักษ์เทเวศร์ (ตันสกุล กุญชร) ทรงมีโขนตั้งแต่ดำรงพระยศเป็น
กรมหมื่น ในรัชกาลที่ 3 แต่โปรดให้หัดขึ้นทั้งโขนและละคร เมื่อกรมพระพิทักษ์เทเวศร์

สิ้นพระชนม์ โขนก็ตกอยู่กับพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูกรุงกฤทธิ์ พระโอรส ทรงมีหน้าที่ว่าการกรมมหรสพและกรมหุ่นของหลวง

โขนสำนักนี้ปรากฏว่าได้ตัวครูบาอาจารย์ฝีมือดี ๆ ไปจากพวกโขนวังหลวงบ้าง เช่น ครูคุ้ม (พระราม) ครูแผน (หนุมาน) และจากพวกโขน วังหน้าบ้าง เช่น ครูคง (ทศกัณฐ์) ครูเหล่านี้ได้ฝึกหัดศิษย์ให้เป็นศิลปินโขนรับช่วงสืบต่อกันมา

ครั้งพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูกรุงกฤทธิ์สิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) ว่าการกรมมหรสพและกรมหุ่นสืบต่อมา ภายหลัง ร.ศ. 112 (พ.ศ.2436) ก็โปรดให้ว่าการกรมโขน กรมรำโคมและกรมเป่าพาทย์อีก รวมเป็น 5 กรม

ต่อมาภายหลังความนิยมโขนก็เสื่อมลง เหตุที่ทำให้ความนิยมศิลปะการแสดงโขนเปลี่ยนแปลงไปนั้น ด้วยสาเหตุ 2 ประการคือ

1. ในระยะหลังเจ้าของโรงไปเก็บเอาคนจำพวกลูกหมู่และลูกทาสมาหัดเป็น โขนขึ้น แม้จะปรากฏว่าได้ให้กำเนิดศิลปินฝีมือดีอยู่บ้างแต่ทำให้คนภายนอกมองฐานะของศิลปินไปในทางต่ำเกียรติ

นอกจากนั้นหัวหน้าคณะหรือเจ้าของโรงบางรายก็พอใจนำพวกโขนในสำนักของตนไปเที่ยวรับจ้างเล่นในงานศพและงานที่ไม่เป็นเกียรติโดยมุ่งหวังเพียงรายได้และสิ่งตอบแทนเท่านั้น แต่ไม่ได้คำนึงถึงมาตรฐานของศิลปะและเกียรติของศิลปิน

2. เนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญในรัชกาลที่ 4 เมื่อทรงแหวกราชประเพณีโบราณโปรดพระพระราชทานอนุญาตให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยมีละครผู้หญิงได้โดยไม่ทรงรังเกียจ

ผลกระทบอย่างศิลปะโขนในสำนักของเจ้านาย ขุนนาง และข้าราชการ ต่าง ๆ พากันเปลี่ยนแปลงเพศของศิลปินไปเป็นอันมาก จากผู้ที่มีโขนและละครผู้ชายอยู่ก็เปลี่ยนไปหัดละครผู้หญิง

จากประกาศพระราทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่หัดละครผู้หญิงได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการเล่นละครนอกพระราชสำนักซึ่งผู้ชายแสดงเปลี่ยนมาเป็นผู้หญิงแสดงแทนเล่นกันทั่วเมืองและละครผู้หญิงหัดได้ง่ายกว่าผู้ชาย ผู้หญิงเย็บนักร้องละครได้เองและผู้ชมก็ชอบดูละครผู้หญิงมากกว่า โรงที่ใช้ผู้ชายแสดงก็เปลี่ยนมาเป็นเล่นประสมโรงกัน

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 4 ได้เกิดการเล่นประสมโรงระหว่างละครผู้ชายและละครผู้หญิง เล่นละครเสภา เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนขุนช้างไปช่วยแต่งงานพระไวย เป็นต้น

ขณะละครที่หัดขึ้นในสมัยรัชการที่ 4 มีชื่อเสียงปรากฏหลายโรงคือ ละครกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส ละครพระองค์เจ้าดวงประภา (พระองค์ด้อย) กับพระองค์เจ้าสุภาววรรค์ (พระองค์ปุก) ละครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ละครเจ้าจอมมารดาจัน ละครพระยาสิทธิราชฤทธิไกร (เสื่อ) ละครพระยามณเฑียรบาล (บัว) ละครขุนยี่สถานเสมียรตราวังหน้า ละครจางวางเผือก ละครนายนวล ละครนายเนตร นายต่ายและละครนายทับ โดยเฉพาะละครพระองค์เจ้าดวงประภา (พระองค์ด้อย) กับพระองค์เจ้าสุภาววรรค์ (พระองค์ปุก) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหัดขึ้นในพระบรมราชวัง ได้ครูละครหลวงผู้หญิงครั้งรัชกาลที่ 2 มาฝึกหัดให้ เล่นทั้งละครใน ละครนอก เล่นมาจนถึงรัชกาลที่ 5 จนถึงพระองค์สิ้นพระชนม์

ตัวละครในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้เป็นครูละครมาจนถึงรัชกาลที่ 5 มีรายชื่อดังนี้ (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ , 2546 หน้า 369-372)

ครูยืนเครื่อง

1. เจ้าจอมมารดาवाद เป็นอริเณา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าววรจันทร์ เป็นครูอริเณาละครหลวงกรมมหรสพในรัชกาลปัจจุบันนี้ด้วย
2. เจ้าจอมมารดาเขียน เป็นตัวอริเณา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และหัดละครรำของกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์
3. เจ้าจอมมารดาสุน เป็นตัววิหยาสะก่า ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าววนิดาวิจารณ์
4. ท้าวชื่น เป็นตัวประสันดา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาเป็นท้าวอินสุริยา
5. คุณสัมฤทธิ์ เป็นตัวจรรกร ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5
6. เจ้าจอมมารดาสาย รัชกาลที่ 5 เป็นยืนเครื่องชั้นเด็ก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัจจุบันนี้

ครูยักษ์

7. คุณลีนจี่ เป็นตัวทศกัณฐ์ มีชื่อเสียงเลื่องลือในกระบวนเป็นทศกัณฐ์ ว่าในสมัยเดียวกัน ไม่มีตัวผู้ทั้งผู้ชายผู้หญิง แต่ถึงแก่กรรมเสียในรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่คุณลีนจี่ถึงแก่กรรมแล้ว ก็มีได้โปรดให้ละครหลวงเล่นเรื่องรามเกียรติ์ ตอนมีบททศกัณฐ์มาจนตลอดรัชกาล คุณลีนจี่ได้เป็นครูละครเจ้าจอมมารดาจัน

8. คุณเล็ก เป็นตัวนนทก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 ต่อมาได้เป็นท้าวโสภานิวศน์

9. คุณกุหลาบ ธิดาเจ้าพระยาวิเชียรคีรี(เม่น) เป็นทศกัณฐ์ตัวนั่งเมือง ไปฝึกหัดละครชั้นที่เมืองสงขลาเมื่อในรัชกาลที่ 5 โรง 1

ครูนาง

10. เจ้าจอมมารดาแอม เป็นตัวนางมะเดหวี ได้เป็นครูละครในรัชกาลที่ 5

11. เจ้าจอมมารดาห้วง เป็นตัวนางจินตะหรา ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5

12. เจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 เมื่อยังเป็นเด็กอยู่ในรัชกาลที่ 4 เป็นตัวนางแมว ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นตัวนางเกนหลงหนึ่งหรัศ ต่อมาได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และเป็นครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัจจุบันนี้

13. ท้าววัน เป็นตัวนางประเสพรันได้เป็นเป็นครูละคร ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5

14. คุณลำไย (น้องคุณลีนจี่ทศกัณฐ์) เป็นตัวนางบาทจันทร์ ได้เป็นครูละครในรัชกาลที่ 5

15. คุณอรุณ เป็นตัวนางบุษบาชั้นใหญ่ ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นภรรยาพระอรรคราชวราทร (เนตร) ได้กลับเข้ามาเป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5

16. เจ้าจอมละม้ายรัชกาลที่ 5 เป็นตัวนางชั้นเด็ก ได้เป็นครูละครหลวงในรัชกาลที่ 5 และเป็นครูละครคณะสวนกุหลาบในรัชกาลปัจจุบันนี้

ละครสมเด็จเจ้าพระยาฯ ที่เป็นละครชั้นใหญ่ ได้เป็นครูละครชั้นเล็กในโรงเรียนเดียวกันมีหลายคน แต่ที่ปรากฏชื่อว่าได้ไปเป็นครูละครโรงอื่นนั้น คือ

1. หม่อมแก้ว เป็นตัวไกรทอง (ศิษย์คุณน้อยยอง) ได้เป็นครูละครท้าวราชกิจวัตร และ เป็นครูละครในกรมมหรสพ ทรงตั้งเป็นท้าวศรีสุนทรนาฎ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

2. หม่อมแย้ม เป็นตัววิเหนา ได้เป็นครูละครท้าวราชกิจวัตรและละครผสมสามัคคี

3. หม่อมศิลา เป็นตัวยักษ์ ได้เป็นครูเจ้าละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์

4. หม่อมแสง (ลูกเจ้ากรับ) เป็นตัวนางจินตะหรา ได้เป็นครูละครเจ้าคุณมารดาแอม วังหน้า

5. หม่อมวัน เป็นตัวนางเอก ได้เป็นครุละครทำวราชกิจวัตรและเป็นครุละครกรรมพรสพอยู่บัดนี้

6. หม่อมหุ่น เป็นตัวนาง ได้เป็นครุละครทำวราชกิจวัตรละครเจ้าจอมมารดาจันทร์ ที่ได้เป็นครุละครโรงอื่น คือ

1. ชื่อกลีบ เป็นตัวนายโรง ไปเป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทรฯ ต่อมาได้เป็นครุละครผสมสามัคคี

2. ชื่อทิม เป็นตัวนางเอก ได้เป็นครุละครพระยาวิชิตสงครามจากวงเมืองภูเก็ตละครนายทับ พระสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน) หลานนายทับ ได้เป็นครุครอบละครนอก

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ได้มีการแสดงสมโภชช้างเผือก 2 เชือก คือ พระเสวตรวรารณ (ช้างค้ำจากเมืองเชียงใหม่) และพระมหารพีพรณคชพงศ์ (ช้างทองแดงจากเมืองนครศรีธรรมราช) เมื่อมีมะเมีย พ.ศ. 2413 ในงานนี้มีการแสดงละครผู้หญิงของหลวง โดยขอแรงละครผู้หญิงของหลวงสมัยรัชกาลที่ 2 ที่ยังคงเหลืออยู่มาเล่นเรื่องสังข์ทอง ตัวละครที่เล่นล้วนเป็นครุละครคือครูบังท้าวสามนต์ เดิมเป็นท้าวสามนต์คุณท้าววรจันทร์มาลัยตัวพระสังข์เดิมเป็นพระสังข์ คุณข้าตัวเงาะเดิมเป็นเงาะ คุณจาดล่าสำเป็นเขยใหญ่ คุณอุ่ง สิดาเป็นนางมณฑา คุณเอี่ยมบุษบาเป็นนางรจนา คุณข้าบาทยันเป็นหัวหน้านางทั้งหก ส่วนตัวละครที่สำรองไว้เป็นตัวละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 เล่นผสมโรงและในปีออก พ.ศ. 2415 ได้มีการแสดงละครหลวงครั้งรัชกาลที่ 4 มาแสดงสมโภชช้างเผือกพระเสวตรสุภาพพรรณ จากเมืองสุพรรณ และได้มีการแสดงในงานโสกันต์จากละครข้างนอก คือละครพระยามหินทรศักดิ์ธำรง เมื่อยังเป็นพระยาราชสุภาวดีและละครพระยาพิชัยสงคราม (อ่ำ) เมื่อยังเป็นพระอินทรเทพ

อย่างไรก็ตามเมื่อราวปีมะเส็ง พ.ศ. 2424 รัชกาลที่ 5 ได้มีการหัดละครหลวงขึ้นเพื่อสมโภชพระนครอายุครบ 100 ปี ในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 โดยมีละครหลวงสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นผู้ฝึกหัดให้ แสดง ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และได้แสดงอีกครั้งหนึ่งในงานสมโภชเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประเทศยุโรป เมื่อรัตนโกสินทรศก 116 (พ.ศ. 2440) ณ โรงที่ปลูกขึ้นในสวนศิลาธรรมประตู่แถวราชกิจ เมื่อวันที่ 7 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2440 เล่นตั้งแต่โอหนาเข้าเฝ้าท้าวดาหาและตอนบวงสรวงขับรำเมื่อใช้บนตัวละครที่แสดงมีรายชื่อดังนี้ (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , 2546 หน้า 375-376)

1. เจ้าคุณพระอัยยิกา เป็นท้าวคานา
2. เจ้าจอมมารดาอรุณ เป็นท้าวคานาเมื่อบวงสรวง
3. ท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาवाद) เป็นอิเหนา
4. เจ้าจอมมารดาเขียน เป็นสังคามาระดา
5. ท้าววนิดาจิราณี (เจ้าจอมมารดาสุน) เป็นสุหรานาง
6. เจ้าแม่เหล็กม (ภายหลังเป็นท้าวศรีสัจจา) เป็นกะหรัดตะปาดิ
7. เจ้าจอมหนูสุด เป็นล่าล่า
8. เจ้าแม่สัมฤทธิ์ เป็นจรกา
9. หม่อมเจ้าชาธาณีนิวัตกรในกรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดาได้ฝึกหัดกับคุณท้าววรจันทร์
ผู้เป็นย่า เป็นสี่ชะตรา
10. ท้าวโสภานีเวศน์ (เล็ก) เป็นตำมหง
11. เจ้าแม่สารภี เป็นยาสา
12. ท้าวอินสุริยา (จีน) เป็นประสันดา
13. เจ้าแม่เหล็กม เป็นกะระดาหระ และกะหรัดตะปาดิ
14. เจ้าแม่ชุ่ม เป็นกะระดาหระ
15. เจ้าแม่ข่า เป็นชะรุคะ
16. เจ้าแม่อรุณ เป็นปุนดา
17. เจ้าจอมมารดาชุ่ม เป็นนางประไหมสุหรี
18. เจ้าจอมมารดาแอม เป็นนางมะเคหวิ
19. เจ้าจอมมารดาควงคำ เป็นนางมะโต
20. เจ้าจอมมารดาพุ่ม เป็นนางลิกู
21. ขลิวยายอรุณ (เคยเป็นนางนุชบาละครชั้นใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 4) เป็นนางหมา
หลาหี
22. เจ้าจอมมารดาห้วง เป็นนางนุชบา
23. เจ้าแม่ลำไย เป็นนางบาหยัน
24. เจ้าแม่เปลี่ยน (ภายหลังเป็นท้าวอินสุริยา) เป็นนางประเสหรัน
25. เจ้าจอมมารดาสังวาลเป็นผู้รับสั่ง
26. ท้าวศรีสัจจา (เจ้าจอมมารดาอิม) เป็นนางผู้รับสั่ง

ส่วนนางเสนาและนางกำนัลล้วนเป็นละครหลวงตั้งแต่ครั้งรัชการที่ 4 อายุ 50 ปี ขึ้นไป การแสดงละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 5 ไม่ได้เล่นอีกเลยตลอดรัชกาล แม้มีงานการแสดงก็ทรงโปรดให้หาละครของผู้มีบรรดาศักดิ์ คือ ละครของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชครูวงศ์ฤทธิ เมื่อสิ้นพระชนม์แล้วเป็นเจ้าของพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มีตัวละครฝีมือดี คือคุณหญิงนัญญานุรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) เป็นนางยักษ์ พระยานัญญานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) เป็นตัวพระ หลังจากที่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ บังคับการกรมมหรสพได้ฝึกซ้อมโขนหลวงให้เล่นละครรำเรื่องรามเกียรติ์และอิเหนาเกิดละครผู้ชายกลับมีขึ้น เช่นเดียวกับสมัยรัชกาลที่ 3 อีก 1 โรง ตัวละครสำคัญ คือ

พระยาพรหมภักดี (ทองใบ สุวรรณภารต) เป็นทศกัณฐ์ เป็นครูยักษ์ทั้งโขนและละคร พระยานัญญานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) น้องพระยาพรหมภักดี เป็นตัวพระรามได้เป็นครูครอบโขนละครในกรมมหรสพ

คณะละครเจ้าคุณจอมมารดาแอม หัดขึ้นในวังหน้าเล่นตามแบบละครหลวงกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ มีตัวละครคือปริง เป็นตัวอิเหนาและเล็ก ตัวสังคามาระดา ต่อไปได้เป็นครูละครสมเด็จพระศรีสวสดีกรุงกัมพูชา

นอกจากนี้ยังมีคณะละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเล่นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 และเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นผู้คิดให้ละครไทยเล่นประจำโรงละครปรินสซิเปเตอร์ ตัวละครของท่านเป็นผู้ฝึกหัดละครอื่นอีกหลายโรง คือ

เป้า หลานเจ้ากรับเป็นภรรยาหมั้นทศกัณฐ์เป็นตัวเงาะ ต่อมาเป็นครูละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ เปลี่ยน เป็นภรรยาเจ้าพระยามหินทร ฯ เป็นตัวท้าวสามนต์ ต่อมาได้เป็นครูละครผสมสามัคคี

เครือ เป็นตัวมั่งรายกยอชวา เป็นครูละครผสมสามัคคีและละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ

เสงี่ยม เป็นตัวขี้เงินเครื่อง ได้เป็นครูละครเจ้าอินทวโรธสุริยวงศ์เมืองเชียงใหม่

นอกจากนี้ยังมีละครผู้หญิงของคณะเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) ละครท้าวราชกิตติวรภัทร (แพ) ละครเจ้าคุณจอมมารดาแพ ละครกรมหมื่นนราธิปประพันพงษ์ ละครหม่อมเจ้าเต๋า (หม่อมเจ้าลมนุ) ละครพระยาจิรายุมนตรี (เนียม) ละครพระยาพิศาลพลพานิช (จินสี) ละครพระเจ้าอินทวิชยานนท์ละครอินทวโรธ ละครเจ้าบุญท้าววงศ์มานิต ละครเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ ละครเจ้าพระยาสุธรรมมนตรี (หนูพร้อม) ละครเจ้าพระยาท้าวธรรณินทร์ (เย็บ) ละครพระยาวิชิตสงคราม ละครพระยาเสนาสุจิต (นุช) ละครพระยาจตุรราชโลกจักร (คอซิมเด็ก) และละครของคุณกุหลาบ

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 หลังจากที่ทรง เถลิงถวัลยราชสมบัติในปลาย พ.ศ. 2453 แล้ว ทรงโปรดให้ตั้งกรมมหรสพขึ้นโดยโอนกรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับกรมมหรสพ เช่นกรมโขน กรมพิณพาทย์มหาดเล็กที่อยู่ในความปกครองของเจ้าพระยา เทเวศร์มารวมอยู่ในกรมมหรสพ โดยมีหลวงสิทธิไชยเวร เป็นผู้ควบคุม ดังครุโขน 3 ท่าน คือ ขุน ระเบียบภาษา (ทองใบ สุวรรณภารต) ขุนนัฏกานุกรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) และขุนพำนักนัจนิกร (เพิ่ม สุกรวิวกะ) โปรดเกล้าให้มีตำแหน่งผู้กำกับกองทหารกระบี่ สังกัดกรมโขน กรมมหรสพ โขนหลวงในรัชกาลที่ 6 มี 2 พวก คือ โขนในกรมมหรสพและ โขนสมัครเล่นเป็นข้าหลวงเก่า ทรง เรียกกรมปีพาทย์ว่ากรมปีพาทย์หลวง ต่อมาทรงโอนกรมช่างมหาดเล็กไปสังกัดกรมมหรสพและ ให้พระยาประสิทธิ์สุภการ คือพลเอกเจ้าพระยารามราชพ (ม.ล.เฟื่อง พึ่งบุญ) เป็นผู้บัญชาการกรม มหรสพ ซึ่งกรมโขนมีพระยานัฏกานุกรักษ์เป็นเจ้ากรมปีพาทย์หลวงมีพระยาประสานดุริยศัพท์เป็น เจ้ากรม กรมช่างมหาดเล็กมีพระยานุศาสตรจิตรกรเป็นเจ้ากรมและกองเครื่องสายฝรั่งหลวงมี พระยาวาระศิริราชเสนี (อ้วน วาระศิริ) เป็นเจ้ากรมต่อมาพระเจนดุริยางค์ (ปิติ วาทยะกร) เป็น ปลัดกรม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุงศิลปปะทางโขนละคร และคนตรี ปีพาทย์ในกรมมหรสพทั้งมาตรฐานศิลปะและฐานะของศิลปินทำให้มีความเจริญก้าวหน้าและ รุ่งเรืองที่สุด ทรงประดิษฐ์ราชทินนามขึ้นพระราชทานบรรดาศักดิ์แก่ศิลปินโขน จนมีคำเรียกโขน หลวงในรัชกาลที่ 6 ว่าโขนบรรดาศักดิ์คู่กับโขนของเอกชนที่เรียกว่าโขนเชลยศักดิ์ ภายหลังกศิลปิน โขนละครบรรดาศักดิ์ผู้มีฝีมือในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้เป็นครูฝึกสอนศิลปปะทางโขนละครมีศิษย์สืบ ต่อมา ทรงโปรดให้ตั้งโรงเรียนทหารกระบี่หลวงได้เป็นโรงเรียนพรานหลวงในพระบรม ราชูปถัมภ์ มีนักเรียนทั้งหมด 100 คน ทำการสอนอย่างโรงเรียนกรมสามัญ เนื่องจากทรงเห็นว่าผู้ มีศิลปวิทยาถ้าขาดความรู้สามัญจะถูกเหยียดหยามจากคนทั่วไป ถ้ามีพื้นการศึกษาวิชาสามัญก็ ย่อมจะช่วยเชิดชูศิลปปะวิทยาการให้สูงเด่นขึ้น

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นราชาแห่งศิลปินทรงอุปถัมภ์ ศิลปะโขนโดยปลูกความนิยม 3 ระยะ คือระยะแรก เมื่อเสด็จดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระ บรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารได้โปรดคัดเลือกลูกเจ้านายข้าราชการและพวกมหาดเล็ก ในพระองค์ฝึกหัดโขนสมัครเล่นขึ้น ระยะที่ 2 เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้วทรงโปรดให้ตั้งกรมมหรสพ ขึ้นและทรงอุปถัมภ์ศิลปิน โขนผู้มีฝีมือให้ได้ยศถาบรรดาศักดิ์และมีตำแหน่งหน้าที่ราชการตาม สมควรและระยะที่ 3 โปรดให้ตั้งโรงเรียนพรานหลวงขึ้นสั่งสอนฝึกหัดกุลบุตรทั้งวิชาศิลปปะและ สามัญเพื่อปลูกฝังให้ศิลปินมั่นคงถาวรและเจริญก้าวหน้าตามสมควรแต่ยังไม่ทันบรรดุดังพระราช ประสงค์ เนื่องจากพระองค์ทรงสวรรคตโรงเรียนพรานหลวงได้ล้มเลิกไปพร้อมกับกรมมหรสพในปี พ.ศ. 2468 ดังนั้นศิลปปะทางโขนละครก็ตกต่ำลงทั้งด้านจิตใจของศิลปินและด้านศิลปวัตถุ

จะเห็นได้ว่าโขนผู้หญิงของหลวงในสมัยรัชกาลที่ 6 ไม่มีแต่ปรากฏอยู่ในคณะละครต่าง ๆ เช่น ละครเจ้าจอมมารดาแอม คณะเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธละครวังสวนกุหลาบ คณะกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัยละครเพชรบูรณ์สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ศิลปินกรมมหรสพ ละครเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ละครพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ ละครเจ้าจอมมารดาवाद ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) และครพระประนมทนต์ พึ่งบุญ ณ อยุธยาในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 7 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 มีละครหลายคณะได้แก่

ละครเจ้าจอมมารดาแอมในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมีตัวละครคือ คุณท้าวনারีวรรณารักษ์ หม่อมกรรณุม นวรัตน์ ณ อยุธยา หม่อมครุอึ้ง หลีตะเสน

ละครเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ ละครวังสวนกุหลาบให้คุณท้าวনারีวรรณารักษ์เป็นผู้รับสมัครเด็กเข้ามาถวายตัวฝึกหัด โดยแบ่งออกเป็นกลุ่มโดยจัดแบ่งตามปีเกิด รวมเป็น 4 รุ่น ดังนี้

รุ่นใหญ่ เกิดปีจอ- ปีกุล(พ.ศ. 2441-2442)

- สมัย - ผัน - เชื้อ - สุดใจ

รุ่นรองอันดับ 2 (เกิดปีชวด ฉลู ขาล เกาะ พ.ศ. 2443-2446)

- แฉ้ว สนิทวงศ์เสนี

- เผือก - ผาด - น้อย - นิด - เถมียด

รุ่นรองอันดับ 3 เกิดปีมะโรง มะเส็ง มะเมีย(พ.ศ. 2447 - 2449)

- เฉลย(สวญ รัชฎพฤกษ์) สุขะวณิช

- ลมุล(มธุวรรณ) ขมะคุปต์

- ระวี(ไภยยานนท์) หม่อมระวี จุฑารูป ณ อยุธยา

- สร้อยทอง(กาญจนลดา) ชื่นศิริ

- อุ้นเรือน ธนูปกรณ์

- สมบุญ(หม่อมสมบุญ ในม.จ. กิตติ เดชขจร สุขสวัสดิ์)

- พิศวง - ประนอม - สงวน โภคานนท์

- เนือง พันธุ์วิช - พัน

- ม.ล. สุจริต อิศรางกูร - ทองช้อย(ช้อย จารุณี)

- ทองหยิบ - น้อม ประจายะกฤต

- เพราะ สามสูตร - จวง อุณานนท์

- แม้น กรรมากุล - ถนอม รอดภัยปวง

รุ่นรองอันดับ 4 เกิดปีมะแม - ปิวอก (พ.ศ. 2450-2451)

- จรูญศรี ภักดี (จรูญ ภาสลักษณะ)
- ทรัพย์ ชโนภาส - เทียมใหญ่ เนาวโชติ
- ปิ่น สุวรรณจุฑา - ม.ล. สายหยุด พัทธเสนา
- สัจवाल จารุจินดา

รุ่นเล็ก ผู้ที่เกิดหลังปีวอก (พ.ศ. 2451)

- เทียมน้อย เนาวโชติ - อนงค์ - ปลาบู่
- เฟื่อง คำเสนาะ - ศรี หมู่หงส์
- ละม่อม - แนบ - เล็ก

ครุละครวังสวนกุหลาบ มีรายนามดังต่อไปนี้

- เจ้าจอมมารดาสาย
- เจ้าจอมมารดาทับทิม ในรัชกาลที่ 5 ถ่ายทอดให้อุ่นเรือนและกลมุลขมะคุปต์
- เจ้าจอมละม้าย - หม่อมแฉ่ม อิเหนา
- แม่ครูแปลก (ละครนอก, ละครพันทาง)
- ครูหจิม - ครูรงภักดี - ครูคร้าม

นอกจากนี้มีครุละครวังสวนกุหลาบ ได้แก่ เจ้าจอมมารดาสาย เจ้าจอมมารดาทับทิม ซึ่งท่านได้ถ่ายทอดให้อุ่นเรือนและครุกลมุล ขมะคุปต์ เจ้าจอมละม้าย หม่อมแฉ่ม อิเหนา แม่ครูแปลก ครูหจิม ครูรงภักดี และครูคร้าม

ละครคณะกรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ละครวังเพชรบูรณ์ มี ตัวละคร คือ ท่านผู้หญิงแผ้ว สนิทวงศ์เสนี ครุกลมุล ขมะคุปต์ ครูเฉลย สุขะวณิช คุณท้าวณารวีรคณารักษ์ (แจ่ม ไกรฤกษ์)

ละครพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ มีครุละคร 2 คน คือ หม่อมเป้า และครุมัลลิตี คงประภัสร์

ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ มีตัวละคร 3 คน คือ พัน โมรากุล ขอแสง ภักดีเทวา และ สะอาด อัมพลิน

ละครนางเอม มีตัวละครคือพระยาสุนทรเทพะบำ (เปลี่ยน สุนทรนัญ)

เจ้าจอมมารดาวาด รัชกาลที่ 4 ได้เป็นท้าววรจันทร์ธรรมมิกภักดีนารวีรคณานุรักษ์

ละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์มีตัวละคร คือ พระยาพรหมาภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานุรักษ์ (ทองดี สุวรรณภารต) หม่อมต่วน (สุภลักษณะ) ภักทรนาวิก ต่อมาเจ้าพระยาเทเวศร์

วงศ์วิวัฒน์ได้รับละครคณะเจ้าจอมมารคาเอมในกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญมารวมมีครูละคร
จำนวน 3 คน คือ หม่อมครุฑม(นวรรณ์ ณ อยุธยา) หม่อมครุฑมิ่ง หลีตะเสนและแม่ครูเวก
ละครเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงมีครูละคร คือ แม่ครูหจิม และแม่ครูแปลก
ละครสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ มีครูละคร 2 คน คือ
หม่อมเขียน กุญชร และหม่อมหลวงต่วนศรี วรวรรณ

ละครของพระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา มีครูละคร คือ เจ้าพระยารามราฆพ
(เพื่อ พึ่งบุญ)เสนาบดีกระทรวงมหาดหลวงและพระยาอนิรุทธเทวา(ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ) ต่อมาละครคณะนี้
พระประนมทัต พึ่งบุญ ได้ยกให้เจ้าพระคุณพระประยูรวงศ์

ละครหมื่นกรมหมื่นทิวาวงศ์ประวดี

ละครกรมมหาดหลวงประกอบด้วยครูละครดังนี้

- พระยาพรหมภิบาล
- หมื่นระบำบรรเลง
- นายวง กาญจนวัจน์
- นางเสงี่ยม นาวิเสถียร
- นายอาคม สายาคม
- นายอร่าม อินทรนัญ
- พระประนมทัต พึ่งบุญ ณ อยุธยา
- เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.เพื่อ พึ่งบุญ)
- คุณหญิงอนินทิตา อาชุนทร
- พระยานัญฎกานูร์กี (ทองดี สุวรรณภารต)
- คุณหญิงนัญฎกานูร์กี (เทศ สุวรรณภารต)
- จำเรียง พุทธประดับ
- ท้าวศรีสุนทรนาฎ (หม่อมแก้วพนมวัน ณ อยุธยา)
- หลวงวิลาศวงงาม (หรั้า อินทรนัญ)
- นายกรี วรสระริน
- ม.ล.รุจิรา อิศรางกูร
- นายสมพงษ์ พงษ์มิตร
- นายเดช ปัญญาพล
- พระยาสุนทรเทพระบำ
- หลวงรำถวายนกร (สาย สายะนัญ)

จากแผนผังคณะละครในรัชกาลที่ 6 ได้พบว่าละครหลวงในรัชกาลที่ 6 ไม่มีละครหลวงในพระบรมมหาราชวังแต่เป็นละครหลวงในคณะต่าง ๆ ที่ชัดเจนคือละครหลวงวังสวนกุหลาบ ซึ่งมีการรับสมัครเด็กเข้ามาถวายตัวในวังสมเด็จพระเจ้าฟ้าอัยญาติเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา และมีการฝึกหัดเป็นรูปธรรมโดยมีครูละคร ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 คือ เจ้าจอมมารดาสายเจ้าจอมมารดาทับทิม และเจ้าจอมละม้าย และมีครูละครคนสำคัญ คือ หม่อมเข้ม อีเหนา ซึ่งเป็นศิษย์ของเจ้าจอมมารดาเข้ม อีเหนา (โต เข้ม) ในรัชกาลที่ 2 นอกจากนี้มีครูละครคือ แม่ครูแปลกซึ่งเป็นครูละครนอก และละครพื้นทาง ครูหจิม ครูรงภักดี ทศกัณฐ์ซึ่งเป็นศิษย์ของพระยาพรหมภิบาล (ทองใบ สุวรรณภารต) พระยานัฏกานูร์กษัตริย์ (ทองดี สุวรรณภารต) คุณหญิงนัฏกานูร์กษัตริย์ (เทศ สุวรรณภารต) พระยาสุนทรเทพระบำ (เปลี่ยน สุนทรนัฏ) และหลวงรำถวายกร (สาย สายะนัฏ) ครูละครหลวงที่ได้ถ่ายทอดให้ครูรงภักดีโดยเฉพาะพระยานัฏกานูร์กษัตริย์ ท่านได้ถ่ายทอดทำรำหน้าพาทย์พระพิราพและได้รับการมอบให้เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครู โขน-ละคร เป็นการสืบทอดนาฏศิลป์ไทยให้แก่ชนรุ่นหลัง ซึ่งในระยะต่อมาครูรงภักดีก็ได้ถ่ายทอดทำรำเพลงหน้าพาทย์พระพิราพ และทำพิธีครอบให้ครูอาวโส 4 คน ในรัชกาลที่ 9

ในสมัยรัชกาลที่ 6 นี้ได้มีการรวมคณะละครหลายคณะเช่น คณะของเจ้าจอมมารดาเอมมา มอบให้กับละครของเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ ละครคณะวังสวนกุหลาบของ เจ้าฟ้าอัยญาติเดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา รวมกับละครวังเพชรบูรณ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ละครของพระประนมทัต พึ่งบุญ ได้ยกให้ละครคณะเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จากการรวมคณะละครต่าง ๆ จะเห็นว่าได้มีการผสมผสานครูละครจากคณะต่าง ๆ มาบูรรวมกันเกิดความเป็นปึกแผ่นของละครและสืบทอดในสมัยต่อมาไม่ว่าจะเป็น โขน หรือละครเกิดการแสดงที่มีความเป็นรูปธรรมชัดเจนของความเป็นแบบแผนของละครหลวง

การแสดงโขนผู้หญิง

โขนหลวงในรัชกาลที่ 6 จึงมีอยู่ 2 พวกคือ โขนสมัครเล่นซึ่งเป็นข้าหลวงเดิม กับโขนในกรมมหรสพ ซึ่งโปรดให้ตั้งขึ้นใหม่อีกจำพวกหนึ่ง แต่โขนสมัครเล่นนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว ต่างก็มีหน้าที่ราชการประจำตัวจะมาร่วมกันเล่นโขนบ้างเป็นบางครั้งบางคราว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรับปรุงและทำนุบำรุงศิลปะการแสดงโขนให้เจริญก้าวหน้า ทรงสนับสนุนศิลปินโขน “โขนบรรดาศักดิ์” ซึ่งคู่กับโขนเอกชนที่เรียกว่า “โขนเชลยศักดิ์” ปีพาทย์ในกรมมหรสพครั้งแรก เรียกว่า “โรงเรียนทหารกระบี่หลวง” ต่อมาเป็น “โรงเรียนพรานหลวง”

เป็นที่น่าเสียดายที่โรงเรียนพรานหลวงยังมีทุนสำเร็จลุล่วงดังพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จสวรรคตลงเมื่อ พ.ศ. 2468 โรงเรียนพรานหลวงจึงต้องเลิกกันไปพร้อมกับกรมมหรสพ

ต่อมาเสนาบดีสภาในรัชกาลที่ 7 ได้ประชุมปรึกษากันถึงเรื่องกรมมหรสพ มีพระราชปรารภว่า กรมมหรสพเคยเป็นกรมใหญ่ในสังกัดมหาดเล็กซึ่งต้องมีรายจ่ายเป็นเงินจำนวนมาก เกินความสามารถของพระคลังข้างที่จึงต้องประชุมตกลงให้เลิกกรมมหรสพเสีย ส่วนเครื่องโขน และละครทั้งปวงให้กรมมหรสพมอบให้แก่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ด้านเสนาบดีกระทรวงวังในสมัยนั้นก็ได้แก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้า โดยใช้วิธีปลดข้าราชการศิลปินเดิมในกรมมหรสพลงบ้าง ขอลดอัตราเงินเดือนลงบ้าง เอาไปบรรจุไว้ในอัตราและตำแหน่งหน้าที่อื่นบ้าง จนรายจ่ายสมดุลกับงบประมาณของกระทรวงวัง เป็นวิธีที่ช่วยให้ทางราชการสามารถชุบเลี้ยงศิลปินในทางปฏิบัติและศิลปินชั้นผู้น้อยบางคนของกรมมหรสพได้พอสมควร

ภายหลังเมื่อมีความจำเป็นในราชการเกิดขึ้น จึงได้บรรจุพระยานัฏกานูรักษ์ ซึ่งออกจากราชการไปตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2469 กลับเข้ารับราชการในกระทรวงวังตอนปลายปีอีก โดยมีตำแหน่งเป็นผู้กำกับกรมปีพาทย์และ โขนหลวง และได้รวบรวมบุตรธิดาเข้าฝึกหัดโขนละครอีกครั้ง และนำออกร่วมแสดงต้อนรับแขกเมืองและในงานสำคัญอื่น ๆ อีก หลายคราว

กรมมหรสพในสมัยรัชกาลที่ 6 จึงกลับมีฐานะเป็นกองขึ้นอีกในสมัยรัชกาลที่ 7 และศิลปินที่ฝึกหัดขึ้นในสมัยกระทรวงวังนั้นภายหลังได้ฝึกฝนตนเองจนกลายเป็นศิลปินมีฝีมือ และได้เป็นครูฝึกหัดลูกศิษย์ต่อมาในกรมศิลปากร

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังอีกครั้งหนึ่งคณะกรรมการปรับปรุงกระทรวงวังได้เสนอไปยังรัฐบาลให้โอนงานช่างกองวังนอกและกองมหรสพมาอยู่ในสังกัดกรมศิลปากร ข้าราชการศิลปินทางโขน ละคร ดนตรีปีพาทย์ และการช่าง จึงย้ายสังกัดมาอยู่ในกรมศิลปากรนับแต่นั้นมา

นาฏยศิลปินในสมัยรัชกาลที่ 7

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ 26 พฤศจิกายน พ.ศ. 2468 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จถวัลยราชสมบัติ พระองค์ทรงมีพระราชปรารภกับเสนาบดีสภาว่า กรมมหรสพเคยเป็นกรมใหญ่ในสังกัดกรมมหาดเล็ก สมควรที่จะสงวนวิธีราอันเป็นศิลปะชั้นสูงอย่างหนึ่งของชาติ หากไม่เป็นเงินมากมายก็เต็มพระราชหฤทัยที่จะทรงสละพระราชสมบัติรักษาไว้ แต่ตามจำนวนที่เป็นอยู่บัดนี้เหลือความสามารถของพระคลังข้างที่ที่

จะรักษาไว้ได้ ดังนั้นเสนาบดีสภาได้ประชุมปรึกษาหารือขอความเห็นในที่ประชุม เมื่อวันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2468 เนื่องจากขณะนั้นได้เกิดวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจ ทำให้ต้องตัดทอนค่าใช้จ่ายในแผ่นดินลง โดยลดจำนวนข้าราชการ หน่วยงาน และรวมหน่วยงานเพื่อให้งบประมาณสมดุล เมื่อพิจารณาแล้วโรงเรียนพรานหลวงในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งเป็นโรงเรียนฝึกหัดโขนละครได้รับอุปการะค่าที่อยู่ เสื้อผ้า อาหาร ค่าเล่าเรียน ค่าเบี้ยเลี้ยง ทำให้สิ้นเปลืองเงินมาก เสนาบดีสภาจึงมีความเห็นให้เลิกกรมมหรสพ เพื่อรักษาเสถียรภาพรายรับรายจ่ายไว้ เมื่อวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ.2468 หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตได้ 35 วัน ส่วนเครื่องโขนละคร สัมภาระทั้งปวง กรมมหรสพได้มอบให้พิพิธภัณฑสถาน ปี่พาทย์หลวงและดนตรีฝรั่ง พระบาท สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับไว้ในราชสำนัก หลังจากนั้นมาอีกราว 5 เดือนได้มีการประกาศรวมกรมมหาดเล็กและกรมมหรสพเข้ามาอยู่ในกระทรวงวัง ข้าราชการที่โอนไปสังกัดกระทรวงวัง ได้แก่ ข้าราชการสายปี่พาทย์ เครื่องสายฝรั่งและช่างบางคน ส่วนกรมโขนนั้นได้ยุบเลิกและปลดข้าราชการออกทั้งหมด เมื่อ วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ.2469 ในขณะนั้นเสนาบดีกระทรวงวังคือ เจ้าพระยาวรวงศาพิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา) เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการของกรมมหรสพ มีความประสงค์จะยุบเลิกขลุ่ยปี่ซึ่งเป็นข้าราชการของกรมโขนบางคน บางพวกที่มีฝีมือ ไม่ให้ถูกปลดออกจากราชการจนหมดเชื้อสาย จึงมีวิธีการแก้ไขเหตุการณ์เฉพาะหน้า โดยการปลดข้าราชการขลุ่ยปี่ในกรมมหรสพ และขอลดอัตราเงินเดือนลงเอาไปบรรจุไว้ในอัตราและตำแหน่งที่อื่นบ้าง จนรายจ่ายสมดุลกับงบประมาณของกระทรวงวัง ซึ่งเป็นวิธีการที่ช่วยให้ทางราชการสามารถยุบเลิกขลุ่ยปี่ของกรมมหรสพไว้ได้พอสมควร ต่อมาอีก 5 เดือน ในปีพุทธศักราช 2469 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่างานนาฏศิลป์ยังมีความจำเป็นในกิจการของหลวง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวรวงศาพิพัฒน์ตั้งกรมมหรสพขึ้น และเรียกพระยานัฏกานูรักษากลับเข้ามารับราชการในกระทรวงวังในปลายปีนั่นเอง โดยให้มีตำแหน่งราชการเป็นผู้กำกับกรมปี่พาทย์และโขนหลวง แต่ได้แบ่งหน้าที่สาขาศิลปะแยกย่อยออกไป กล่าวคือ พระยานัฏกานูรักษากลับเป็นผู้ดูแลงานนาฏศิลป์ หลวงประดิษฐไพเราะเป็นหัวหน้าแผนกดุริยางค์ไทย พระเจนดุริยางค์เป็นหัวหน้าแผนกดุริยางค์สากล ในปี พ.ศ.2470 โปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงนัฏกานูรักษากลับเข้ามารับราชการเป็นครูละครหลวงอีกครั้งหนึ่ง ต่อมา พ.ศ.2472 กองมหรสพขาดคนรุ่นใหม่แสดงในงานราชการ จึงเปิดรับนักเรียนชายหญิงเข้ามาฝึกหัดโขน ละคร คนตรีเป็นการเฉพาะ ไม่มีการสอนวิชาสามัญอย่างโรงเรียนพรานหลวง นักเรียนเหล่านี้ได้แก่ อาคม สายาคม อร่าม อินทรนัฏ กรี วรสระริน หม่อมหลวง รุจิรา อิศรางกูร สมพงษ์ พงษ์มิตรเดช ปัญญาพล และจำเรียง พุทธประดับ ส่วนนักเรียนคนตรีสากล ได้แก่ ประยูร ชีรานนท์ และเอื้อ สุนทรสนาน นักเรียนโขนละครถูกส่งตัวไปฝึกตามสถานที่ต่างๆ พระนางไปฝึกที่เรือนไทยวัง

สวนกุหลาบ ยักษ์ ลิง ผีที่บ้านเจ้าพระยา วรพงศ์พิพัฒน์ ถนนพระอาทิตย์ ส่วนเด็กผู้หญิงผีที่โรงเรียนท้ายวัง ในพระบรมมหาราชวัง นักเรียนชุดนี้ได้ออกแสดงเป็นครั้งแรกใน “โขนนั่งราว” บริเวณหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคมในปี พ.ศ.2476 และในที่สุดเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ.2478 กองมหรสพจึงโอนมาสังกัดกรมศิลปากร (สุรพล วิรุฬห์รักษ์, 2547 หน้า 331)

เมื่อมีการแสดงนาฏศิลป์ต้อนรับแขกบ้านแขกเมือง ทางราชการได้เรียกศิลปินที่ถูกปลดเมื่อครั้งยุบกรมมหรสพให้กลับเข้ามารับราชการอีกหลายท่าน เช่น คุณหญิงเทศ นัฏกานูร์กัย ได้กลับเข้ามารับราชการอีกครั้งหนึ่ง ดังที่ หม่อมเจ้าหญิง พูนพิสมัย ศิสกุล ทรงเล่าว่า (สุภชัย จันทร์สุวรรณ, 2538 หน้า 229)

“...ประมาณปี พ.ศ.2470 ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนฝรั่งเศสได้เข้ามาเยือนกรุงเทพฯ สมเด็จพระราชินีทรงพระราชทานภาพได้ทรงจัดเลี้ยงพระราชทานเป็นเกียรติยศที่วังศิษกุลตามธรรมเนียม และได้จัดละครตอน “ปราบนทก” ให้ชม คุณหญิงเทศแสดงเป็นตัวนทก ผู้สำเร็จราชการอินโดจีนมีความพอใจมาก เมื่อกลับไปแล้วได้ส่งของกำนัลมาให้คุณหญิงเทศ เป็นกระเป๋าถือสำหรับงานราตรี ทำด้วยกระดุม มีเพชรประดับ ต่อจากนั้นผู้สำเร็จราชการได้มีโอกาสเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทเมื่อได้เข้าเฝ้าฯ ก็กราบบังคมทูลชมเชยละครที่ได้ดูที่วังศิษกุล พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสถามสมเด็จพระราชินีว่า ทรงเห็นอย่างไร สมเด็จพระราชินีฯ จึงกราบทูลถึงการแสดงของคุณหญิงเทศ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระราชินีฯ จัดละครตอนนั้นให้แสดงถวาย สมเด็จพระราชินีฯ ก็ได้ทรงจัดถวายตามพระราชประสงค์ แต่ทรงเห็นว่าละครตอนนารายณ์ปราบนทกนั้นสั้นนัก จึงจัดตอนเสนาภูกุญเข้าเมืองเพิ่มเติม โดยให้พระยานัฏกานูร์กัย เป็นตัวท้าวเสนาภูกุญ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรละครที่แสดงถวายแล้ว จึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยา วรพงศ์พิพัฒน์ เสนาบดีกระทรวงวัง เรียกพระยาและคุณหญิง นัฏกานูร์กัย กลับเข้ารับราชการในกระทรวงวังในตำแหน่งผู้ฝึกละครหลวง”

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าการแสดงนาฏศิลป์และดนตรีไทยมีความจำเป็นเนื่องจากเป็นศิลปวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติที่จะต้องดำรงอยู่และเป็นสิ่งเชิดหน้าชูตาและเป็นสิ่งหนึ่งที่ใช้ในการรักษาสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังอีกครั้งหนึ่ง โดยโอนกองช่างวังนอกและกองมหรสพไปสังกัดกรมศิลปากร กระทรวงธรรมการ เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2478 ข้าราชการที่ขึ้นอยู่กับกองมหรสพ เช่น ข้าราชการศิลปากรทางโขนละคร คนตรีปี่พาทย์และการช่างก็ย้ายมาอยู่กรมศิลปากร โดยโอนศิลปินทางโขนละครและนักดนตรีปี่พาทย์ พร้อมทั้งโอนเครื่องดนตรีและเครื่องโขนละครของหลวง ซึ่งเหลืออยู่บางส่วนจากกระทรวงวังมา กรมศิลปากรจึงจัดตั้งกองดุริยางคศิลป์ และกองโรงเรียนศิลปากรเพิ่มขึ้น กองดุริยางคศิลป์มีหน้าที่เกี่ยวกับงาน

ศิลปะของแผนกดุริยางค์ไทยและแผนกดุริยางค์สากล ส่วนกองโรงเรียนศิลปากรมีหน้าที่ทางโรงเรียน โดยแยกเป็นแผนกช่างและแผนกนาฏดุริยางค์ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ ได้จัดตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 2 พฤษภาคม พ.ศ. 2478 โดยมีคำสั่งจากรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ คือพระสารสาสน์ประพันธ์ โรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ มีชื่อเฉพาะเรียกแผนกว่า “โรงเรียนศิลปากร-แผนกนาฏดุริยางค์” ฝึกหัดสั่งสอนศิลปทางดนตรีเป็พาทย์และละคอนระบำ มิได้รับฝึกหัดโขน (ธนิต อยู่โพธิ์, 2496 หน้า 93)

ต่อมาทางการได้ตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากร แล้วแยกแผนกช่างไปขึ้นอยู่กับมหาวิทยาลัยศิลปากร กรมศิลปากรจึงปรับปรุงกิจการของกองดุริยางคศิลป์เสียใหม่ และเปลี่ยนชื่อมาเป็นกองการสังคีต เมื่อปี พ.ศ. 2485 และเปลี่ยนชื่อโรงเรียนศิลปากร แผนกนาฏดุริยางค์มาเป็นโรงเรียนสังคีตศิลป์ ขึ้นอยู่กับกองการสังคีต กรมศิลปากร ครั้นต่อมารัฐบาล โดยมีนายควง อภัยวงศ์เป็นนายกรัฐมนตรี ได้อนุมัติงบประมาณสำหรับเป็นเบี้ยเลี้ยงให้แก่เด็กที่จะเข้ามารับการฝึกหัดเรียนโขน ดุริยางค์สากล และดุริยางค์ไทย เป็นเงินปีละ 7,200 บาท ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2488 ซึ่งทางกองการสังคีตได้รับเด็กเข้ามาเป็นศิลปินสำรอง มีอัตราเงินเดือนประจำ ต่อมาเกิดภัยสงครามโลกครั้งที่ 2 โรงเรียนถูกระเบิดได้รับความเสียหายและถูกยึดไปใช้ราชการอื่น เมื่อวันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2487 ทำให้โรงเรียนต้องหยุดการเรียนการสอนไปชั่วคราว หลังจากนั้นไม่เคยมีการฝึกหัดศิลปินโขนขึ้นใหม่ เมื่อมีความจำเป็นต้องเล่นโขนก็คงมีศิลปินโขนที่รับโอนมาจากกระทรวงวังยังคงเหลืออยู่เพียงสิบกว่าคน บางคนมีอายุมากก็ไม่สามารถออกแสดงได้ ถ้ามีราชการก็จะแสดงได้เพียงชุดเบ็ดเตล็ด โดยมีผู้แสดงเพียง 6-7 คน

ครั้นสิ้นสุดสงครามโลก รัฐบาลได้สั่งให้กรมศิลปากรแก้ไขปรับปรุงการศึกษาของโรงเรียนอีกครั้งหนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. 2488 กรมศิลปากรจึงเปลี่ยนชื่อโรงเรียนขึ้นใหม่ว่า โรงเรียนนาฏศิลป์ เมื่อเปิดโรงเรียนคมีนักเรียนเก่าเหลืออยู่ 33 คน ซึ่งเป็นนักเรียนหญิงทั้งหมด กรมศิลปากรมีความมุ่งหมายจะสืบสานศิลปโขน จึงเปิดรับสมัครนักเรียนชายเข้าฝึกหัดโขนจำนวน 61 คน เมื่อวันที่ 6 ธันวาคม พ.ศ. 2488 และต่อมาเมื่อวันที่ 15 ธันวาคม พ.ศ. 2488 ได้บรรจุเข้าเป็นนักเรียนศิลปินสำรองจำนวน 55 คน มีอัตราเบี้ยเลี้ยงเดือนละ 6 บาทต่อคน ส่วนอีก 6 คนได้รับการฝึกหัดและตั้งเบี้ยเลี้ยงในภายหลัง ส่วนข้าราชการศิลปินโขนที่ลาออกจากราชการไปก็กลับเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่ง เมื่อมีตำแหน่งและอัตราเงินเดือนว่างลง กรมศิลปากรก็รับให้บรรจุข้าราชการและมอบหมายให้บรรดาครูอาจารย์และข้าราชการศิลปินโขนเร่งฝึกหัดศิลปินสำรองโขนอย่างจริงจัง จนสามารถออกแสดง ณ โรงละครศิวาลัย ในพระบรมมหาราชวัง 2 ครั้ง

อย่างไรก็ตามนาฏศิลป์ไทยในขณะต่างๆ นอกราชสีมาักมิได้ถูกระทบกระเทือนจากการยุบกรมมหรสพ ครูโขนละครจากคณะต่างๆ ได้เข้ารับราชการในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์

หลายคน เช่น ผัน โมรากุล ขอแสง ภักดีเทวา และสอาด อัมพลิน จากคณะละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ลมุล ยมะคุปต์ จากละครคณะวังเพชรบูรณ์และวังสวนกุหลาบ มัลลิกงประภัสร์ จากละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ หม่อมต่วน ภัทรนาวิก จากละครเจ้าพระยาเทเวศร์วิงศ์ วิวัฒน์ และในชั้นหลังมีท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี และเฉลย สุขะวณิช จากวังสวนกุหลาบ

ครูละครหลวงในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 โดยฝึกหัดที่บ้านเจ้าพระยาร่วงศ์พิพัฒน์ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นมีครูละครจำนวน 11 คน คือพระยานัฏกานูร์กษ์ คุณหญิงนัฏกานูร์กษ์ หม่อมครุต่วน ภัทรนาวิก เจ้าจอมมารดาเขียน ครูแปลก หม่อมครูอึ้ง ครูลมุล ยมะคุปต์ ครูมัลลิกงประภัสร์ ครูหลวงวิลาศวงงาม เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมมารดาละม้าย

ครูละครหลวงในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณีเป็นครูละครหลวงจากคณะละครต่าง ๆ เช่น คณะละครวังสวนกุหลาบมีครูลมุล ยมะคุปต์ หม่อมครูอึ้ง คณะละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ มีครูมัลลิกงประภัสร์ คณะละครเจ้าพระยาเทเวศร์วิงศ์วิวัฒน์ มีคุณหญิงนัฏกานูร์กษ์ และหม่อมครุต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มีแม่ครูแปลก นอกจากนั้นยังมีครูโขนที่มีบทบาทสำคัญ เป็นประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครู โขนละคร 2 คน คือ พระยานัฏกานูร์กษ์ และครูหลวงวิลาศวงงามและมีครูที่เป็นเจ้าจอมมารดา 3 คน คือ เจ้าจอมมารดาเขียน ในสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมมารดาละม้ายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับว่ามีครูโขน-ละครที่มีฝีมือดีเยี่ยม

ในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้พบว่าคณะละครและครูละครในสมัยรัชกาลที่ 7 มีทั้งหมด 7 คณะ คือ ครูละครที่โอนมาจากกระทรวงวังมาอยู่ในกรมศิลปากร พ.ศ. 2478 มีทั้งหมด 100 คน ครูละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ จำนวน 3 คน ได้แก่ ครูผัน โมรากุล ครูขอแสง ภักดีเทวา และครูสอาด อัมพลิน ครูละครวังสวนกุหลาบ(เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ) จำนวน 7 คน ได้แก่ ท่านผู้หญิงแก้ว สนิทวงศ์เสนี ครูเฉลย สุขะวณิช ครูลมุล ยมะคุปต์ ครูน้อม ประจายะกฤต แม่ครูหจิม หม่อมครูอึ้ง และหม่อมครูนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา ครูละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ จำนวน 1 คน คือ ครูมัลลิกงประภัสร์ ครูละครพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 11 คน ได้แก่ พระยานัฏกานูร์กษ์ คุณหญิงนัฏกานูร์กษ์ หม่อมครุต่วน ภัทรนาวิก เจ้าจอมมารดาเขียน ครูแปลก หม่อมครูอึ้ง ครูลมุล ยมะคุปต์ ครูมัลลิกงประภัสร์ ครูหลวงวิลาศวงงาม เจ้าจอมมารดาสาย และเจ้าจอมมารดาละม้าย ครูละครเจ้าพระยาเทเวศร์วิงศ์วิวัฒน์ จำนวน 2 คน คือ คุณหญิงนัฏกานูร์กษ์ และหม่อมครุต่วน (ศุภลักษณ์) ภัทรนาวิก และละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จำนวน 1 คน คือ แม่ครูหจิม

คณะละครในสมัยรัชกาลที่ 7 ได้พบว่าคณะละครและครูละครในสมัยรัชกาลที่ 7 มีทั้งหมด 7 คณะ คือ ครูละครที่โอนมาจากกระทรวงวังมาอยู่ในกรมศิลปากร พ.ศ. 2478 มีทั้งหมด 100 คน ครูละครจากสำนักเจ้าคุณพระประยุรวงศ์ จำนวน 3 คน ได้แก่ ครูผัน โมรากุล ครูขอแสง กักดีเทวา และ ครูสอาด อัมพลิน ครูละครวังสวนกุหลาบ(เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ) จำนวน 7 คน ได้แก่ ท่านผู้หญิง แผ้ว สนิทวงศ์เสนี ครูเฉลย สุขะวณิช ครูลมุล ชมะคุปต์ ครูน้อย ประจายะกฤตย์ แม่ครูหจิม หม่อมครูอึ้ง และหม่อมครูหนุ่ม นวรัตน์ ณ อยุธยา ครูละครพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์ จำนวน 1 คน คือ ครูมัลลิกา คงประภัสร์ ครูละครพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 11 คน ได้แก่ พระยานัฏกานูรักษ์ คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ หม่อมครูต่วน ภัทรนาวิก เจ้าจอมมารดาเขียน ครูแปลก หม่อมครูอึ้ง ครูลมุล ชมะคุปต์ ครูมัลลิกา คงประภัสร์ ครูหลวงวิลาศวงงาม เจ้าจอมมารดาสาย และ เจ้าจอมมารดาละม้าย ครูละครเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ จำนวน 2 คน คือ คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ และหม่อมครูต่วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก และละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง จำนวน 1 คน คือ แม่ครูหจิม

รายนามข้าราชการกรมมหรสพมาเป็นครูสอนในโรงเรียนนาฏดุริยางคศาสตร์ กรมศิลปากรในสมัยรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2477) มีรายนามดังนี้ คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ นายอร่าม อินทรนัญ นางสาวจำเรียง พุทธประดับ นายหุ่ณ ปัญญาพล นางประคอง พุ่มทองสุข หม่อมต่วน ภัทรนาวิก นายกรี วรสระริน นางลมุล ชมะคุปต์ นายสง่า ศศิวิชัย ค.ญ.สำเนียง อรรถจินดา นายอาคม สายาคม นางน้อย รักตะประจิต นางทองต่อ กลีบชื่น นางชื่น ศิลปบรรเลง นางมัลลิกา คงประภัสร์ นายเดช ปัญญาพล นายถม โทธิเวส และนายจ่านงค์ พรพิสุทธิ์

จะเห็นว่ารายนามข้าราชการกรมมหรสพที่เข้ามาเป็นครูสอนในโรงเรียนดุริยางค์ศาสตร์ กรมศิลปากร จะเป็นข้าราชการที่มาจากละครหลวงหลายคณะ เช่น คุณหญิงนัฏกานูรักษ์ (เทศ สุวรรณภารต) หม่อมต่วน (สุภลักษณ์) ภัทรนาวิก มาจากละครคณะเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) นางมาลี คงประภัสร์ มาจากคณะพระองค์เจ้าวัชรวิงศ์

ต่อมาในปี พ.ศ. 2478 ได้มีการปรับปรุงกระทรวงวังอีกครั้งหนึ่งคณะกรรมการปรับปรุง กระทรวงวังได้เสนอไปยังรัฐบาลให้โอนงานช่างกองวังนอกและกองมหรสพมาอยู่ในสังกัด กรมศิลปากร ข้าราชการศิลปินทางโขน ละคร คนตรีปี่พาทย์ และการช่าง จึงย้ายสังกัดมาอยู่ในกรมศิลปากรนับแต่นั้นมา

เรื่องที่แสดงโขน

เรื่องที่แสดง โขนจะเล่นเรื่องรามเกียรติ์เรื่องเดียวเท่านั้น ซึ่งเรื่องรามเกียรติ์นี้มีต้นเรื่องมาจากรามายณะ ฉบับของทมิฬในอินเดียภาคใต้ ดังที่พระวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงอธิบายไว้ว่าชาวอินเดียได้ สมัยราชวงศ์ปัลลวะและคุปตะนำเรื่องรามายณะเข้ามาเผยแพร่ (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2542 , หน้า 266) โขนอยู่ในราชสำนักมาแต่กำเนิด เริ่มก่อรูปในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่สอง (พ.ศ. 2034 -2072) กับสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172 -2199) ครั้งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โขนที่เลิศกสิทริย์อยู่ในพระราชสำนักก็กลายมาเป็นมหรสพเล่นอยู่ในโรงเพื่อต้อนรับอัครราชทูต ลาดูแบร์ โขนเป็นการละเล่น รำเต้นที่ไม่มีบทร้อง แต่ใช้คนพากย์และเจรจาแทนเพราะตัวโขนร้องเองไม่ได้ เนื่องจากใส่หัวโขนปิดปากไว้ ต่อมาเมื่อละครเข้าสู่ราชสำนัก โขนจึงรับแบบแผนร้องและรำจากละครไปใช้ โขนจึงไม่พากย์และเจรจาล้วนๆ เหมือนหนังใหญ่ แต่มีบทร้องอย่างละครแทรก สลับการพากย์ และเจรจาเป็นระยะแล้วปรุงทำรำให้ประณีตอย่างละคร (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2542, หน้า 303)

วัตถุประสงค์ในการแสดงโขน เนื่องจากโขนกำเนิดในราชสำนัก ดังนั้นโขนจะใช้แสดงในพิธีกรรมของหลวง ในงานพระราชพิธีของหลวง และการต้อนรับ ราชอาณาจักรนคจากต่างประเทศ แต่เดิมการแสดงโขนเป็นการแสดงเพื่อบูชาหรือฉลองอัฐิของผู้ใหญ่ หรือสมภารวัดหรือเจ้านายผู้สูงศักดิ์ หรือเฉลิมฉลองปูชนียวัตถุสถานและสมโภชเชื่อกบาศคถ้องช้าง ซึ่งเป็นงานมงคลในสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในปีพ.ศ. 2323 ในสมัยกรุงธนบุรีได้มีการแสดงโขนสมโภชรับพระแก้วมรกต ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการแสดงโขนสมโภชในงานผนวชของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงมหาเสนานุรักษ์ เป็นต้น

ในระยะต่อมาการแสดงโขนได้เข้าถึงประชาชนมากยิ่งขึ้นโดยแสดงในงานทั่วไป งานศพ การแสดงเพื่อเผยแพร่ในต่างประเทศ และการแสดงในชุดเบ็ดเตล็ดเพื่อส่งเสริมคุณธรรมและจริยธรรมให้แก่เยาวชน

บทโขนประกอบไปด้วยบทพากย์ บทเจรจาและบทร้องประกอบการแสดง บทพากย์ใช้กាយยานี และกાયย์ฉับัง ส่วนคำเจรจากรายเป็นร้อยยาว ผู้พากย์และเจรจากรายเป็นบุคคลที่สำคัญและต้องมีความรู้เรื่องรามเกียรติ์เป็นอย่างดี มีปฏิภาณไหวพริบในการใช้ถ้อยคำสละสลวยและรับสัมผัสได้นอกจากนี้ต้องเป็นคนที่มีความจำดี สามารถผูกขึ้นเป็นแบบแผนได้ ตัวอย่างบทโขน ตอนนารายณ์ปราบหนทก ดังนี้ (คณะข้าราชการและศิลปินนาฏศิลป์. , 2494 หน้า 1-4)

บทโขนเรื่องรามเกียรติ์

ชุด นารายณ์ปราบหนทก - ลักสีดา - ยกรบ

.....
ปีพาทย์ทำเพลง โคมเวียน, รัว -

(เทวดานางฟ้ารำออก)

- ร้องเพลงพระทอง -

เมื่อนั้น
ทั้งเทพ ธิดา นารีฝ่ายฝูง เทวา ทูกราศรี
สุขเกษม เปรมปรีดิ์ เป็นพันคิด

- ร้องเพลงเบ้าหลุด -

เทพบุตร จักระบำ ทำท่า
รำเรียง เคียงเข้า ไปใกล้ชิดนางฟ้า รำพ็อน อ่อนจรัด
ทอคสนิท ดัดพัน กัลยา

- ปีพาทย์ทำเพลงฉิ่ง -

(เทวดานางฟ้ารำเข้าเวที)

(นนทกถือขันน้ำออกนั่ง)

(เทวดานางฟ้าเข้าไปให้ล้างเท้าแล้วถอนผมนนทก เทวดานางฟ้าแสดงอาการยินดีแล้วรำเข้าโรง)

- ปีพาทย์ทำเพลงขวัญอ่อน -

(นนทกแค้นใจ ลูบศีรษะตนเอง แลดูเงาขันน้ำใบใหญ่)

- ท้ายรัวปลุกต้นไม้ -

(นนทกตกที่แลเห็นเงาตนเองศีรษะ โล้นขึ้นเฝ้าพระอิศวร)

- ปีพาทย์ทำเพลงทยอย -

(พระอิศวรออกนั่งเตียง นนทกโศกเศร้ารำให้เข้าเฝ้า ทาบทูลพระอิศวรว่าถูกเทวดา
นางฟ้ารังแก ขอประทานนิ้วเพชรให้ สามารถชี้ใครตายได้)

- ร้องเพลงตระบองกัน -

อันสิ่ง เจ้าประสงค์ จงสำเร็จ
จะได้สุข ลีนทุกข์ ทรมานได้นิ้วเพชร สมตาม ความปรารถนา
ป้องกัน กายา สืบไป

- ปีพาทย์ทำเพลงตระบองกัน, รัว -

(พระอิศวรประทานพร นนทกได้นิ้วเพชร แสดงอาการดีใจลาพระอิศวรออกมา)

-ปีพาทย์ทำเพลงกราวใน-(เล่นตะโพน)-เชิด-

(นนทุกออกเดินตามกระบวนท่า, พระอิศวรเข้าโรง)

(เทวดา นางฟ้าออกพบนนทุก)

(นนทุกไม่ยอมล้างเท้าให้เทวดานางฟ้า)

-ปีพาทย์ทำเพลงคูกพาทย์-

(นนทุกรำแผลฤทธิ์เอานิ้วเพชรชี้เทวดานางฟ้า)

-ปีพาทย์ทำเพลงเชิด-

(เทวดา นางฟ้า หนีนนทุกเข้าโรง นนทุกตามเข้าไป)

(พระนารายณ์ออกแล้วขึ้นเตียง)

-ร้องเพลงเหาะ-

เมื่อนั้น
มาถึง เชิงบรรพต ด้วยทันใด

องค์พระ นารายณ์ เป็นใหญ่
ทรงร้ายเวทย์ แปลงไป ด้วยฤทธิ์

-ปีพาทย์ทำเพลงตระนิมิต, รัว-

(พระนารายณ์รำแปลงกายแล้วเข้าโรง นางนารายณ์ออก)

-ร้องเพลงสืนวนล-

เป็นโถม นางเทพ อปสร
กรายกร ย่างเขื่อง จรลี

อ่อนอัน อรชร เฉลิมศรี
ไปสู่ที่ นนทุก จอมทะเล

-ปีพาทย์ทำเพลงเร็ว, ลา-

(ทำเพลงลา นนทุกออกพบนางนารายณ์)

-ปีพาทย์ทำเพลงไอ้โลมเพลงฉิ่ง 1 เที้ยว - ชมตลาด 1 เที้ยว -

(นนทุกแสดงท่าทางรักใคร่นางนารายณ์ นางนารายณ์ชวนรำรำรำ นนทุกยินยอมรำรำรำด้วย)

-ร้องรำ-

ฝ่ายว่า นนทุก ก็รำตาม
ถึงท่า นาคป่วน ม้วนหางลง
ด้วยอำนาจ นิ้วเพชร สิทธิศักดิ์
นนทุก ล้มคว่ำ ขมำไป

ด้วยความ พิสมัย ไหลหลง
ก็ชี้ตรง เพลาพถัน ทันใด
ชายักษ์ หักลง ไม่คงได้
ตกใจ ร้องระงม ไม่สมประดี

-ปีพาทย์ทำเพลงรัว-

(นนทุกชี้ขาล้มลง นางนารายณ์เข้าโรง พระนารายณ์ออกเหยียบบนนนทุกไว้)

พระนารายณ์	<p style="text-align: center;">-เจรจา-</p> <p>เจ้ากาลีนนทุกต้องตกนัย เพราะผลกรรมที่ทำไว้ร้ายหนักหนา ที่เราแปลงเป็นสตรีศรีโสภามาลวงเช่นนี้เล่า เพราะประสงค์ให้ตัวเจ้ามาตัวเอง ไซ้จะนึกพรันหวั่นเกรงก็หาไม่ เอาเถิดเมื่อเจ้าตายไปขอให้ไปก่อเกิด ถือกำเนิดเป็นจอมอสุรีผู้มีฤทธิ์ แสนเก่งกล้ามีอาญาสิทธิ์ครองลงกาอาณาจักร เราจะอวดารเป็นมนุษย์รูปไปผลาญยักษ์ให้ตกนัย จงจำวาจาที่เราว่าไว้ให้จงดี</p>
	<p style="text-align: center;">-ปีพาทย์ทำเพลงรวิ- โอด- เชิด-</p> <p style="text-align: center;">(พระนารายณ์สังหารนนทุก นนทุกเข้าโรง)</p> <p style="text-align: center;">(พระนารายณ์เข้าโรง)</p>
	<p style="text-align: center;">-ปีพาทย์ทำเพลงกราวใน- เชิด-</p> <p style="text-align: center;">(ทศกัณฐ์ทรงราชรถพร้อมด้วยเสนายักษ์ มโหทร เปาวนาสุร ออก มารีศตามมาทำยรรถ ทศกัณฐ์ แล้วป้อนหน้า)</p>
ทศกัณฐ์	<p style="text-align: center;">-เจรจา-</p> <p>ทศเคียรจอมอสุรีเจ้าลงกา เคลื่อนโยธาพร้อมด้วยมารีศเรื่องฤทธิ์ เข้าใกล้โคธาวารีที่อาศัย ของฤๅษีไพโรพราหมณ์รามลักษณณ์ เจ้าลงกาพญายักษ์ มีพระราชวาจาปราศรัยสั่งพล พวกเจ้าจงจรดกลกลับเข้าลงกา ทั้งแต่ราชรถาไว้ที่นี้ อย่าอีกที่กสองชชีรู้ตัวจะเสียการ สั่งพลางทางพญามารเสด็จลงจากราชรถชัย</p>
	<p style="text-align: center;">-ปีพาทย์ทำเพลงเชิด-</p> <p style="text-align: center;">(เสนาทั้งหมดเข้าเวท)</p> <p style="text-align: center;">(ทศกัณฐ์ป้อนหน้า)</p>
ทศกัณฐ์	<p>ทศกัณฐ์เจ้ากรุงไกรจึงมีพระราชวาจาประกาศิต มารีศท่านจงเร่งคิดนิมิตรายให้ทั่วสกลและสรรพางค์กลับเป็นกวางทอง แล้วลัดเลียงเดินเมียงมองเข้าไปในอาศรมบท เพื่อให้สิดานงรามผู้งามงดหลงรักใคร่ เธอจะได้งอนง้อขอให้สองนักสิทธิ์ออกติดตาม อยู่ข้างหลังเราจะลักเข้าโถมงามข้ามไปธานี เร่งจำแสงแปลงกายเิดพระน้าท่าน</p>
มารีศ	<p>มารีศ กุมภินช์น้อมรับพระบัญชา จึงประนมกรทั้งซ้ายขวาขึ้นเหนือเศศสำรวมใจร้ายพระเวทย์อันศักดิ์ดา นิมิตกายาเป็นกวางทองผ่องไสภิต</p>

-ปีพาทย์กับบรรเลงเพลงตระนิมิตขึ้นทันที-

-ปีพาทย์ทำเพลงตระนิมิต- รัว -

(มารีศเข้าเวท)

(กว้างทองออก)

รูปทรง กุมภภัณฑ์ ก็ปล้นหาย
เรื่องรอง ผ่องสั่น ทั้งอินทรี
สองเขา มุกดา คูวิเศษ
ทำที่ เชียงกราย พรายพรรณ

กลายเป็น กวางทอง ผ่องศรี
ทั้งมี ค่างขาว ราวหิรัญ
สองเนตร นิลรัตน์ จัศวรร
เดินไป ทางบรรณ ศาลา

-ปีพาทย์ทำเพลงเชิดฉิ่ง-

(ทศกัณฐ์ กวางทอง เข้าเวท)

-ปีพาทย์ทำเพลงสร้อยเพลง-

(ทศกัณฐ์เข้าโรงอีกทางหนึ่ง)

(พระราม นางสีดา พระลักษมณ์ ออกนั่งเตียง)

-ร้องเพลงสร้อยเพลง-

ว่าแห้ว หลุทัย ในไพรสาณท์
กับพระ อนุชา ส่งายศ

ได้เห็นหน้า เขวามาลย์ หมดจด
ค่อยคลาย กำสรด โสกา

-ปีพาทย์ทำเพลงฉิ่ง-

(นางสีดานั่งปฏิบัติพระราม กวางทองออกรำล่อ นางสีดาเห็น)

-ร้องเพลงแป๊ะ-

เมื่อนั้น
นั่งเฝ้า ปฏิบัติ ภัสดา

นางสีดา เขววยอด เสน่หา
กัลยา เหลือบเห็น กวางทอง

-เจรจา-

สีดาโฉมนางนวลละของผ่องฉวีองค์สีดา นั่งปรนนิบัติพระภัสดาหน้ากุฎี ถึงคราวกรรมจำ
เทวีต้องพลัดพรากจากพระราม นางกัลยาเหลือบและเห็นกวางทองต้องพระทัย อยากจะได้มา
เลี้ยงไว้ให้คลายเหงา จึงกราบทูลพระเป็นเจ้าว่าทอดพระเนตร โนนสีเพคะพระเชษฐา กวางทอง
ผ่องโสภาน่ารักใคร่

พระลักษมณ์ ฝ่ายพระลักษมณ์ศรีอนุชาส่วยศ ได้สดับตรัสพจนารถอน นื่ององค์ พระสีกรมมา
พินิจพิจารณา อันกวางตัวนี้มีที่ทำผิดสังเกตุ ด้วยเป็นกวางป่าแต่อาเพศผิว
เป็นทอง แล้วลัดเลียงเดินเมียงมองประหลาดนัก จึงกราบทูลพระหริรัักษ์ว่าโปรด
เกล้า ขอพระเป็นเจ้าจงยับยั้งฟังนื่องก่อน อันกวางป่าในพนาครตามธรรมดา หรือ

จะผูกคอต้งทองทาน่าสงสัย แล้วโฉนจึงจำเพาะมาเกาะลัก คูศิวอย่างปวงสรรพ
 สัตว์ในพงพี อาจจะเป็นเหล่ากอลอสุรีมีมายา จำแลงแปลงกายมาให้หลงไหล ขอ
 สมเด็จพระศรีภูวณัษทรพินิจพิจารณา สีดาโฉมภคคีสีดาฟังพระลักษมณ์ทูลทาน
 ทัด ในพระทัยให้ขุ่นข้องแสนเคืองขัดสะบัดพัศตร์แล้วหันพัศตรามาทูลพระหริ
 รักร์เชิงขอร้อง ว่ากว้างทองเปรียบประคองชีวีของสีดา มาตรฐานมิได้สุวรรณมฤ
 คาคังประสงค์ สีดาขอกราบทูลลาพระองค์ปลงชีวิต ทูลพลางนางเขวามิตรก็ซุบ
 พระพัศตร์ลง ทรงโศกาอยู่แทบตักพระจักราผู้สามี

-ปี่พาทย์ทำเพลงโศก-

(นางสีดาร้องให้ พระรามปลอบ)

-เจรจา-

พระราม

สมเด็จพระจักรีตรีนฤเบศร์ ทอดพระเนตรเห็นนางสีดา ฝ้าแต่ครวญคร่ำรำโศกา
 ด้วยอาลัยกว้าง จึงองค์พระจักรีรัตน์ศรีสปลอบนางมิ่งมहिสี พระนียงยาเจ้าอย่าโศก
 ไปนักพัศตร์จะเศร้าหมอง พี่จะไปจับกว้างทองมาให้เจ้า เจ้าลักษมณ์จงอยู่คุ่นง
 เขว้าให้จงดี อย่าไปไหนจนกว่าพี่จะกลับมา สั่งพลางทางพระจักราจับพระแสงศรี
 บทจรออกจากคันธกุฎี ติดตามกว้างทองเข้าไปในพงพี

-ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด-

(พระรามตามกว้างทองเข้าเวที)

(นางสีดา พระลักษมณ์ เข้าเวที)

(กว้างทอง พระราม ออก)

-ปี่พาทย์ทำเพลงเชิดฉาน-

-ร้องเพลงทะเลบัว-

รามศรี ตามติด ชิดกระชั้น

กว้างคัน ล้อเล่น แผ่นผยอง

ธ ยั้ง กวางเขื่อง ชำเลื่องมอง

โศคล้ำพอง เหยาะย่อ ล่อรามินทร์

พระแลเล็ง เฟ่งพิศ ผิดสังเกด

ทรงเดช จับศรศาสตร์ พาดคันศรปี

น้ำวเหนี่ยว ด้วยพลัง ทั้งกายิน

ถูกกว้างคั้น วางวาย กลายเป็นมาร

-ปี่พาทย์ทำเพลงร้ว-

(พระรามแผลงศรต้อนกว้างทอง)

(กว้างทองทำท่าส่งเสียงร้อง)

(เสียงร้องในเวที "เจ้าลักษมณ์ช่วยพี่ด้วย" ครั้งที่ 1)

(กว้างทองเข้าเวที พระรามตามกว้างทองเข้าเวที)

(เสียงร้องในเวที “เจ้าลักษมณ์ช่วยพี่ด้วย” ครั้งที่2)

(นางสีดา พระลักษมณ์ ออกมาด้วยอาการตกใจ)

(เสียงร้องในเวที “เจ้าลักษมณ์ช่วยพี่ด้วย” ครั้งที่3)

-ปีพาทย์หยุด-

-เจรจา-

นางสีดา นี่แน่เจ้าลักษมณ์ผู้ซัชชาญอย่าได้ช้า อันเสียงร้องของพระรามาคงจะมีเหตุ เจ้าจง

ไปช่วยพระรามศรีเป็นการไว อย่าชักช้าจงรีบไปในบัดนี้

พระลักษมณ์ ข้าแต่พระเจ้าพี่สีดา อันเสียงร้องก้องพนาที่ได้ยิน เป็นเสียงของพระจักรินทร์ก็

จริงอยู่ แต่น้องนี้มาคิดดูเห็นผิดไป เพราะพระเจ้าพี่เรื่องฤทธิไกร คือ

พระนารายณ์วายุภูต ที่จะพ่ายแพ้แก่อสูรเป็นไปไม่ได้ อีกประการหนึ่งพระทรง

สั่งไว้ให้น้องนี้ อยู่กับองค์พระเจ้าพี่มิให้ไปไหน จงพักผ่อนให้สำราญพระทัยเถิด

พระเจ้าข้า

นางสีดา เอ๊ะเจ้าลักษมณ์โยท้วงทักเจรจาเช่นนี้เล่า อันเสียงของพระเป็นเจ้าร้องเรียกหา เจ้า

ยังคิดคือเจรจามีไซ้ นี่คงชื่นชมสมใจให้พี่ตาย เพราะตั้งจิตคิดมุ่งหมายจะครอง

เรา อย่าหวังเลยเจ้าจะได้สมคิด ประการหนึ่งที่พระฤทธิรับสั่งไว้ ให้ตัวเจ้าฝ่า

ศาลาลี้วไว้ให้ดี ก็อย่าให้ศาลานี้มันหายไป ส่วนตัวเราจะคลาไคลเข้าไพรสณฑ์

ติดตามองค์พระทรงธรรม์คืนกลับมา แม้จะบรรล้วยวายุขัยไม่อาวรณ์

พระลักษมณ์ ข้าแต่พระเจ้าพี่โยมีสุนทรให้เป็นมลทิน น้องนี้จงรักต่อพระจักรินทร์และพระเจ้า

พี่ เปรียบประคองชนกและชนนีก็ว่าได้ เอาเถิดน้องจะคลาไคลไปตามเสียงพระ

เชษฐา อยู่ข้างหลังพระเจ้าพี่สีดาอย่าไปไหน อย่าออกนอกศาลาลี้วภัยจะมี พูล

พลางน้องพระจักรีถวายขลุ่ยลาจับพระขรรค์ อันศักดิ์ออกจากอาศรม บทกรมุ่ง

หน้าไปในไพรพนม

-ปีพาทย์ทำเพลงเชิด-

(พระลักษมณ์เข้าเวที)

(ทศกัณฐ์ออก)

-เจรจา-

ทศกัณฐ์ ทศพัคค์รพิงศัพรบรมภกษัตริย์ แอบพุ่มไม้ในไพรชฎคูเหตุการณ เห็นพระ

ลักษมณ์สนลานเข้าพนาตี ให้ชื่นชมสมฤดีเป็นยิ่งนัก พलगพญาอักษรว่าพระมนต์

จำแลงกาย

-ปีพาทย์ทำเพลงกระบองกัน-

(ทศกัณฐ์เข้าเวท)

(ฤทธิทศกัณฐ์ออก)

-ร้องเพลงสามเส้า-

กลายเป็น โยคี ซีป่า
ทรงฐหรี่า ประคำ พรณร่าย

ครองผ้า แพรวเพริศ เฉิดฉาย
เอื้องกราย ไปบรรณ ศาลา

-ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอเถร, เพลงฉิ่ง-

(ฤทธิทศกัณฐ์ขึ้นนั่งเตียง)

-เจรจา-

ทศกัณฐ์   ดูกรสีกาทรามวัย เจ้าสิทรงโฉมลักษณะวิไลเลิศลักษณ์ ไยมาอยู่กลางคองพง
ป่าเช่นนี้เล่า รูปสำรวยสวยอย่างเจ้าควรจะอยู่ในพระบุรี

นางสีดา   ขอบพระคุณพระมุนีที่เมตตา หม่อมฉันมีนามว่าสีดานาถ สมเด็จพระรามราช
เป็นสามี เติมอยู่ยังราชธานีโอชญา ทรงรับสัจด์พระราชาออกมาบำเพ็ญ
พรต มีกำหนดเป็นเวลาสิบสี่ปี อันวิสัยกุลสตรีมีพงศ์เผ่า เมื่อพระรามผู้เป็น
เจ้าเข้าพนาลัย หม่อมฉันจึงติดตามมาปฏิบัติรับใช้ ณ ที่นั้น อันพระชีครจะจร
จรัดไปแห่งใด จงพักผ่อนให้ตำราญพระทัยเถิดเพคะ

ฤทธิทศกัณฐ์   อ้อ เช่นนั้นหรือจะเจ้านารี ตัวของเจ้านี้มีนามว่าสีดา แต่อาตมาคิดว่าเจ้าราม
นั้นมันหมกคักคี่ศรีมิได้สมกับสีดา เพราะถูกขับไล้ไสเกศาน่าอัปอาย นี้เณะ
โฉมฉายฟังอาตมาว่า ทศกัณฐ์เจ้าลงกานันสีเจ้า ช่างคู่ควรกับบุพเพเจ้ายิ่งนัก
ไปเป็นนมเหสีของทศพัคค์จะคิดว่าจะช่วยนำกัญญาไปฝากตัว

นางสีดา   เอ๊ะ พระนักสิทธิ์โยคิดชั่วเช่นนี้เล่า อันพระรามผู้เป็นเจ้าสามีข้า เกียรติ
กระเดื่องเรื่องศักดิ์ท้าวชาติรี อย่าเอาเทียบเปรียบอสุรีที่ชั่วช้า พระคุณเจ้าก็ถือ
พรตจริยารักษาศีล ไม่ควรที่จะมาประมาทหมิ่นพระอวตาร อย่าให้เสียแรง
ข้าถวายนมัสการพระคุณเจ้า

ฤทธิทศกัณฐ์   ชะโยอกอาจบรักษาเราเจ้าสีดา พุคคีดีเจ้ากัญญาไม่เชื่อฟัง ก็ต้องขอใช้กำลัง
พาเจ้าไป เรานะหรือคือ ทศกัณฐ์เจ้ากรุงไกรเมืองลงกา จะพาเจ้าสีดาไปเป็น
นมเหสี ว่าพลางพระจอมอสุรีเข้าจับนางทรามวัย แล้วลักพานางกลับไปกรุง
ลงกา

-ปี่พาทย์ทำเพลงท้ายรับลูกคั้นไม้- เฉิด-

(ถนิมทศกัณฐ์เข้าจับนางสีดาแล้วพานางเข้าเวที)
 (ขบวนทัพยักษ์พร้อมทศกัณฐ์ทรงราชรถออกปะทะทัพกับกองทัพพระราม รมตามกระบวนท่า
 ลอยสูง หนีฉาก)
จบการแสดง

บทพากย์และบทเจรจา

บทพากย์และบทเจรจาในการแสดงโขน ใช้ในการดำเนินเรื่อง คำพูดของตัวโขนจะบอกอารมณ์และกิริยาอาการของตัวโขนเนื่องจากตัวโขนสวมหัวโขน ผู้แสดงไม่สามารถพูดได้ เมื่อผู้พากย์พากย์ไปแล้วตะโพนก็จะตีทำและกลองทัดตีอีก 2 ที แล้วรับ “ทีหนึ่ง ยกเว้นพากย์ไอ้ตะโพน จะเริ่มทำเมื่อจบทำเพลง กลองทัดจะตีแล้วร้องเพ็ญให้ลงพืดทำนองเพลง บทพากย์มี 6 ประเภท ใหญ่ๆ คือ (ธนิศ อยู่โพธิ์, 2527, หน้า131-133)

1. พากย์เมือง หรือพากย์ปลับปลา ใช้พากย์เวลาตัดคิ้วเอก เช่นทศกัณฐ์ หรือ พระราม ประทับในปราสาท หรือในปลับปลา เช่น

“ครั้งรุ่งแสงสุริยโอภา	พุงพันเวหา
คิริยอคยุกันทร	
สมเด็จพระหริวงศ์ทรงศร	ฤทธิ์เลื่องลือขจร
สะท้อนทั้งไทรโลก	
เสด็จออกนั่งหน้าปลับปลา	พร้อมด้วยเสนา
ศิโรตมกัมกราบกราน	
พิเภกสุกรีพหนุมาน	นอบน้อมทูลสาร
สดับคดีโดยถวิล”	

2. พากย์รถ หรือช้าง ม้า แล้วแต่ใช้สิ่งใดเป็นพาหนะ ใช้เวลาชมพาหนะที่ขี่ไปหรือชมไพร่พล ด้วย เช่น

“เสด็จทรงรถเพชรเพชรพราย	พรายแสงแสงฉาย
จำรุณจำรัสร์ศมี	
อำไพไพร่จันธุ์จี	สีหราชราชสีห์
ชักราชรถทรง	
คุมหันหันเหียนเวียนวง	กึกก้องก้องดัง

สะท้อนทั้งไพร่ไพรวัน

ยักษาสารถิโลกัน

เหยียบย่ำย่ำย่ำ

ก่งศรจะแผลงแผลงผลาญ”

3. พากย์ไอ้ ทำนองคอนตันเป็นพากย์แต่คอนท้ายกลายเป็นทำนองร้องเพลง ไอ้ ใช้ปีพากย์
รับใช้เวลาโศกเศร้ารำพัน เช่น

“อนิจจาเจ้าเพื่อนไร้
พี่จะได้สิ่งใดปลง
จะเชิญศพพระเขาวเรศ
ทั้งพระญาติวงศ์
ว่าพี่พามาเสียดนรม
จะเกลี้ยวทรายขึ้นทำเทียม
จะอุ้มองค์ขึ้นต่าง โกลศ
ต่างเสียดพระสนม

มาบรรลี่ยอยู่เอื้องค้
พระศพน้องในหิมวา
เข้ายังนิเวศน์อยุธยา
จะพิโรธพิโรธเรียม
ในกมลให้ตรมเกรียม
ต่างแทนทิพบรรทม
เอาพระโอรสผู้มาระงม
อันรำร้องประจำเวร”

4. พากย์ชมดง ทำนองคอนตันเป็นทำนองร้อง เพลงชมดงในคอนท้ายจึงกลายเป็นทำนอง
พากย์พรรณนาสำหรับใช้ในเวลารำป่าเขาลำเนาไม้ต่างๆ เช่น

“เค้าโมงจับโมงมองเมียง
เคียงคู่อยู่ปลายไม้โมง
กลางลึงลึงเหนี่ยวลดาโยง
โกลไลในกลางกลางลึง
ชิงชันนกกชิงกันสิง
ชิงกันจับต้นชิงชัน
นกยูงจับพวงย่ำย่ำ
หันเหียนเลียบได้ไม้พวง”

คู่เค้าโมงเคียง
ค่อยยุดคุด โขลง
รังใครใครชิง
แห่หางเหียนหัน

5. พากย์บรรยาย (หรือรำพัน) ใช้เวลาบรรยายความเป็นมาของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง หรือพากย์
รำพึงรำพันใดๆ เช่น พากย์บรรยายตำนานรัตนธนู ว่า

“เดิมทีธนูรัตน
องค์วิษวะกรรมไชร์
กันหนึ่งพระวิษณุ
กันหนึ่งทำนูลถวายน
ครั้นเมื่อมุนีทัก-

วรฤทธิเกรียงไกร
ประดิษฐ์สองถวายน
สุรราชะนารายณ์
ศิวะทเวทวัน
ชะปะชาบดินัน

กอบกิจจะการัญญ-
ไม่เชิญมหาเทพ
กุมแสงชนุคลา

ญะพลีสุเทวา
ธกัแสนจะโกรธา
ณ พิธิพลีกรรม”

ฯลฯ

6. พากย์เบ็ดเตล็ด สำหรับใช้ในโอกาสต่างๆ ไปอันเป็นเรื่องเล็ก ๆ น้อยๆ ที่ไม่เข้าใจในประเภทใด เช่น

“ภูวกวักเรียกหนุมานมา ให้แจ้งประจักษ์ใจจง แล้วถอคจกรรัตนรัามรงค์ ยุพินทรให้นำไป ผิวนางยังแหงนน้ำใจ มิลิราชพารา อันปรากฏจริงใจมา ประจบบนบับญชรไชย”	ตรีสตั้งกิจจา กับฝ้าร้อยองค์ จงเนาะความใน เมื่อตาต่อตา
--	---

คำเจรจายเป็นบทกวีประเภทร่ายยาว ส่งรับสัมผัสเรื่อยๆ ไปใช้ได้ในทุกโอกาสการเจรจา แบ่งออกเป็น 2 แบบ คือ เจรจากระทู้และเจรจาทำนอง

1. เจรจากระทู้เป็นเจรจาทำนองที่ได้แต่งไว้เป็นแบบแผน ใช้ถ้อยคำสัมผัสสละสลวย เฉพาะตอนผู้ที่จะเจรจาทำนองได้ต้องมีความจำดี ทั้งฝ่ายกระทู้มาและกระทู้กลับ ต้องใช้ปฏิภาณไหวพริบอย่างมาก

2. เจรจาทำนอง แบ่งออกเป็น 2 แบบ คือ เจรจาในโอกาสที่ตัวโจนอยู่ในอารมณ์โศกเศร้าหรือคิดรำพึง บางครั้งเป็นการบรรยายเนื้อเรื่อง บรรยายว่าตัวละครกำลังจะไปจะมาหรือกำลังทำกิจกรรมอยู่ ดังตัวอย่างโจนตอนถวายเป็น บทหนุมานคังนี้ (วิทยาลัยนาฏศิลป์, 2526, หน้า 9)

“หนุมานพอได้ฟังทศพัคค์ชกไช้ตาม จึงมานิ่งนึกถึกศึกสงครามที่มีมา ถ้าจะตัดศึกให้สมมาตรปรารณาดังประสงค์เจตจำนง คงต้องทำที่ตีสองหน้า แล้วเสแสร้งแก้งนินทาพระจักรี โดยมีให้พวกไพร่นี่สงสัย กล่าววาจาถ่วงไปให้หลงผิด เพื่อให้ปัจจามิตรคิดเมตตา จึงทำเป็นเช่นนบนอบยอมกายาทำท่าสลด ปั้นสีหน้าบีบน้ำตาหยดรินทศเดา ว่าข้าแต่พระจอมอสุรินทร ปั้นเกล้าเจ้าลงกา อันพระรามตำซำแสนสาหัส หลอกใช้ข้าสารพัคค์จกบรรยาย”

นอกจากนี้ยังมีบทเจรจาทำนองแบบคำพูด ซึ่งจะใช้ในโอกาสที่ตัวโจนได้ตอบกันหรือบางครั้งอาจพูดคนเดียว ดังบทโจนตอนสำนึกขาก่อศึก คังนี้ (เกษม ทองอร่าม, 2537, หน้า 4)

นางสำนึกษา - โปรดก่อนพูดคะ โฉมทชี จะคว่นเสด็จจรลีไปข้างไหน หม่อมฉันมาเฝ้า
หวังจะรับใช้อยู่ใกล้ซิด โปรดเมตตาข้าเจ้าสักนิดเถิดเพคะ

พระรามบุตร, สীগามารศรี เหตุไฉนไซ้มาอยู่ที่นี่แต่โคศเดียว ถิ่นมรรคาแดนป่าเปลี่ยว
เที่ยวมาล้าพัง รูปร่างอย่างโฉมตรูน่าจะอยู่แต่ในเวียงวังจึงบังควร”

รูปแบบในการแสดงโขน การแสดงโขนเป็นการฟ้อนรำที่ใช้สรีระทุกส่วนในร่างกายตีบท
ไปตามทบร้อง แสดงอารมณ์ตามบทบาทของตัวละครที่ได้รับ ซึ่งได้กำหนดแบบแผนของการรำ
มาแล้ว โดยถ่ายแบบมาจากปรมาจารย์สืบทอดกันมารุ่นต่อรุ่น โดยครูผู้สอนจะถ่ายทอดให้ตัวต่อ
ตัวแล้วจับท่ารำพร้อมกับแก้ไขข้อบกพร่องให้ ดังนั้นรูปแบบของการแสดงโขนได้ถูกกำหนดไว้
แล้วเป็นมาตรฐานทั้งกระบวนการท่ารำ การแต่งกายและอุปกรณ์ประกอบการแสดงซึ่งมีรายละเอียด
ดังนี้

ท่ารำ

กระบวนการท่ารำหรือลีลาท่ารำของการแสดงโขนปรมาจารย์ได้กำหนดไว้แล้ว ผู้รับ
การฝึกหัดจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องของนาฏยศัพท์ ภาษาท่า ภาษานาฏศิลป์ ภาษาโขน
การตีบทและการรำบท

นาฏยศัพท์ที่ใช้ในการแสดงโขนนั้นผู้ฝึกหัดจะต้องผ่านการฝึกหัดโขนเบื้องต้น ซึ่งเป็น
การฝึกหัดโขนขั้นพื้นฐาน คือ ตบเข้า ดองสะเอด เดินเส้า ฝึกหัดแม่ท่ายักษ์และลิงในขณะที่ฝึกก็จะ
ได้ฝึกหัดการใช้นาฏยศัพท์ เช่นคำว่า ตะลิกตีก ทอนเท้า สืบเท้า เก็บ เหลียว เอียงโบหู ลงวงยักษ์
ลงวงลิง เป็นต้น

ภาษาท่าทาง คือ การใช้ท่าทางบอกความหมายแทนคำพูดด้วยท่าทางธรรมชาติ เช่น ท่ารับ
ท่าปฏิเสธ ท่าแสดงความเคารพ เช่น ท่าไหว้ ท่าคำนับ ท่ากราบเบญจางคประดิษฐ์และท่าอื่น ๆ
ภาษาท่าทางแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2527, หน้า 151)

1. ท่าที่ใช้แทนคำพูด เช่น รับปฏิเสธ ตั้ง เรียก เป็นต้น
2. ท่าซึ่งแสดงอิริยาบถและกิริยาอาการ เช่น ยืน เดิน นั่ง นอน เคารพและการ

กระทำอื่นๆ

3. ท่าซึ่งแสดงอารมณ์ภายใน เช่น อารมณ์รัก โกรธ คีใจ เสียใจ เสรำใจ รำเริง
เป็นต้น

ภาษานาฏศิลป์ คือการใช้ท่าทางธรรมชาติมาประดิษฐ์ให้วิจิตรพิสดารและสวยงามมาก
ยิ่งขึ้นให้สอดคล้องผสมผสานกลมกลืนกับเพลงดนตรี และการขับร้อง เพื่อให้เกิดสุนทรียสใน
การชม โดยใช้หลักความงามในการส่งภาษาไปที่เรียกว่า นาฏยภาษา หรือนาฏศิลป์

(Dance Language) ทุกท่าจึงมีความหมายแสดงออกมาเช่นเดียวกับคำพูด ดังนั้นท่าเต้นท่ารำของ โขน จึงเป็นสื่อที่แสดงออกมาเป็นที่เข้าใจของผู้แสดงและผู้ชมอีกด้วย ดังนั้นนาฏศิลป์ โขน จึงมีความจำเป็นต้องสื่อโดยใช้ภาษานาฏศิลป์ให้ชัดเจนและสวยงามอีกด้วย

ภาษาโขน คือการตีบทเดินรำได้ถูกต้องงดงาม โดยเข้าถึงบท แปลความหมายของ บทแสดงบทบาทของตน ได้ถูกต้องตามลักษณะและบทบาทของตัวละคร ได้ชัดเจน ทั้งลีลาท่ารำและ อารมณ์ความรู้สึก สามารถประคิษฐ์ท่ารำเพื่อสื่อความหมายได้สอดคล้องตามเนื้อเรื่องอย่าง คล่องแคล่ว เรียกว่า “มุดโตแตก” หรือ “หม้อโตแตก” หรือ “ตีบทแตก” ทั้งที่ตัวโขนสวมหัวโขน ไม่สามารถแสดงอารมณ์ทางสีหน้าได้แต่ผู้แสดงสามารถสื่ออารมณ์ออกมาได้จากลีลาท่ารำเดินได้ งดงามและสอดคล้องตามบทจนผู้ชมมองเห็นว่าตัวโขนยิ้ม ทำท่ากรุ้มกริม เป็นต้น

การรำหน้าพาทย์ คือ การรำตามทำนองเพลงดนตรีที่บรรเลง เป็นการรำประกอบ อิริยาบถต่างๆของตัวโขน ผู้แสดงจะต้องรำ เดินไปตามจังหวะและทำนองเพลงที่กำหนดไว้เป็น มาตรฐาน เช่น เพลงเชิด เสมอ รำ ละคร กุ๊กพาทย์ กราวนอก กราวใน แผละ และ โอด เป็นต้น ส่วนท่ารำก็จะกำหนดท่ารำไว้เป็นแบบแผนมาตรฐาน เนื่องจากถือว่าท่ารำเพลงหน้าพาทย์เป็น อิริยาบถต่างๆ ของเทพเจ้า หรือที่เรียกกันว่าท่าครุ ดังนั้นผู้แสดงจะต้องรำเพลงหน้าพาทย์ให้ถูกต้อง ไม่ผิดเพี้ยน เพลงหน้าพาทย์แต่ละเพลงจะต้องรำเพลงหน้าพาทย์ให้ถูกต้องไม่ผิดเพี้ยน เพลงหน้า พาทย์แต่ละเพลงจะใช้ประกอบอิริยาบถต่างๆ แบ่งออกเป็น 8 ประเภท ดังนี้

1. เพลงหน้าพาทย์สำหรับกิริยาไปมา ได้แก่ เพลงเร็ว เพลงเชิด เพลงเสมอ เสมอมาร เสมอสามลา เสมอเข้าที่ แผละ โล้ เหาะ กลองโขน โคมเวียน เข้าม่าน ชุบ คำเนินพราหมณ์ เป็นต้น
2. เพลงหน้าพาทย์สำหรับยกพล ได้แก่กราวนอก กราวใน กราวกลาง ปฐม เป็นต้น
3. เพลงหน้าพาทย์สำหรับการสนุกสนาน ได้แก่ เพลงช้า เพลงเร็ว เพลงกราวรำ เพลงสีนวล เป็นต้น
4. เพลงหน้าพาทย์สำหรับแสดงฤทธิ์เดช ได้แก่ เพลงกุ๊กพาทย์ เพลงชำนาญ เพลง ตระนิมิต เพลงตระบองกัน เพลงรำสามลา เป็นต้น
5. เพลงหน้าพาทย์สำหรับการต่อสู้ ได้แก่ เชิดกลอง เชิดฉิ่ง เชิดนอก เป็นต้น
6. เพลงหน้าพาทย์สำหรับแสดงความรัก ได้แก่ เพลงโลม เป็นต้น
7. เพลงหน้าพาทย์เบ็ดเตล็ดสำหรับการนอน กินและอาบน้ำ ได้แก่ เพลงตระบรรทมไพร เพลงตระบรรทมสินธุ์ เป็นต้น
8. เพลงหน้าพาทย์สำหรับการแสดงความโศกเศร้า เสียใจ ได้แก่ เพลงโอด เพลงทยอย และเพลงโอดแอม

ตีบท คือการแสดงท่าทาง ลีลาท่ารำอารมณ์สอดคล้องตามบทร้อง บทพากย์ และบทเจรจา หากผู้แสดงสามารถแสดงอารมณ์ความรู้สึกได้สอดคล้องตามบทบาทของตัวละครก็จะเรียกว่า ตีบทแตก ก็จะสื่อความหมายได้ชัดเจนทำให้ผู้ชมได้สุนทรียรสในการชมการแสดง ผู้แสดงก็จะได้รับคำชมว่ามีความเป็นเลิศในการบทบาทนั้น ๆ เป็นการใช้ปฏิภาณไหวพริบและความชำนาญเฉพาะตัวของตัวละครนั้นๆ ซึ่งมีท่วงทีลีลางดงามตามศักยภาพของผู้แสดง ซึ่งได้ตั้งสมมาจากการฝึกหัดประสบการณ์ในการแสดง ประสบการณ์ในการชมและการฝึกฝนประดิษฐ์ท่ารำมาใช้ในการแสดง ซึ่งผู้แสดงโขนจะต้องฝึกฝนอย่างมาก เพราะเป็นการตีบทที่มีความสัมพันธ์กับตัวละครอื่นๆ โดยเฉพาะบทรบจะต้องมีการปะทะขึ้นลอยตามกระบวนกรรบทที่กำหนดไว้เป็นแบบแผน

รำบท หรือการรำใช้บท คือ การรำหลังจากได้ตีบทไปแล้ว โดยแสดงภาษาท่า ภาษาโขน แสดงออกไปตามบทโดยใช้ลีลาท่ารำแสดงออกมาแทนคำพูด สอดคล้องตามจังหวะและทำนองเพลง ไม่ว่าจะเป็นการรำสื่อภาษาในบทพากย์ บทเจรจา หรือการรำเพลงหน้าพาทย์ ก็เป็นการรำเดิน เพื่อสื่อภาษาทั้งสิ้น เช่น ถ้าผู้แสดงโขนตั้งมือขึ้น หันฝ่ามือให้คนดูแล้วหันข้อมือให้คนดูแล้วหันข้อมือ จะมีความหมายว่าไม่ หรือปฏิเสธ ไม่รู้ ไม่กลัว ไม่ดี เป็นต้น การรำบทหรือรำใช้บทจะเป็นการรำในเพลงที่บรรเลงแต่ไม่ใช่การรำในบทพากย์ บทเจรจา หรือบทร้อง การรำบทหรือรำใช้บทจะเป็นการรำใช้จะรำในการบรรเลง ทำนองเพลงหลังจากที่ได้ตีบทแตกไปแล้ว ปีพาทย์จะบรรเลงเพลงเพื่อดำเนินเรื่องต่อไป เช่น พระรามตีบทว่าจะสังหารทศกัณฐ์ตามบทไปแล้ว เมื่อถึงเพลงเชิดก็จะเริ่มรบกัน ทั้งทศกัณฐ์ และพระรามก็จะรำบทหรือใช้บททำรบกันในทำนองเพลงเชิด เป็นต้น

การแต่งกายโขน-ละคร

การแต่งกายของนาฏศิลป์ไทยในอดีต แต่งกายขึ้นเครื่อง หมายถึง การแต่งกายแบบกษัตริย์ หรือเทวดาอย่างครบเครื่อง เรียกว่า ขึ้นเครื่องพระ และขึ้นเครื่องนาง

เครื่องแต่งกายละครไทยดั้งเดิมมีวิวัฒนาการตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นและได้รับอิทธิพลมาจากเครื่องดนตรี เครื่องทองของพระมหากษัตริย์ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงพระประชวร (2441หน้า 26) ว่า “เครื่องแต่งตัวโขนละครเป็นของถ่ายแบบอย่างมาแต่งตัวเครื่องยศศักดิ์ท้าวพระยาแต่คือคำบรรพ์เป็นพื้น” ในสมัยกรุงศรีอยุธยาปรากฏในพระราชพิธีอินทราภิเษกตั้งแต่พระสุเมรุในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) เทพยดา แต่งกายขึ้นเครื่องพระ ไม่มีชายไหว ชายแครง เหมือนเครื่องดนตรีแต่มีผ้าคาดเอวปล่อยให้ชายผ้ายาวลงมาใส่เสื้อแขนยาว

ในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ.2275-2301) ได้มีละครผู้หญิงเกิดขึ้นในราชสำนัก เรียกว่า “ละครใน” ปรากฏในวรรณคดี เรื่องปูนไฉวาทคำฉันท์ของพระมหานาค วัดท่าทรายที่กล่าวถึง งานสมโภชพระพุทธรูปท่าว่า (กรมศิลปากร , 2547 หน้า 29)

“ละครก็เพื่อนร้อง	สุรศัพทขับขาน
ฉันทน์ที่ค่านาน	อนิรุทธกินรี
ฝ่ายเพื่อนละครใน	บริรักษ์จักรี
โรงริมศิริมี	กลลับบแลชาย
ล้วนสรรสรกรรจนา	อรอ่อนลออาย
ใครยลบอกยากวาย	จิตรจงมเมอฝัน
ร้องเรื่องระเด่นโคย	บุษบาตุนาหงัน
พักพาคูหาบรร	บุตร่วมฤดีโลม”

ในสมัยอยุธยาตอนปลายแต่งตัวเครื่องพระใสเสื้อ 2 ตัวซ้อนเสื้อแขนยาวตัวในมาจากฉลองพระองค์น้อยไม่มีอินทรีเสื้อแขนสั้นตัวนอกมาจากฉลองพระองค์ทรงประพาสมีกนกปลายแขนติดอยู่ด้วย เสื้อแขนสั้นใส่ตัวเดียวได้แต่เสื้อแขนยาวต้องใส่กับเสื้อแขนสั้นเสมอ

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ละครตัวพระแต่งตัวยืนเครื่อง ซึ่งเป็นแบบฉบับมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาและได้เพิ่มเติมเครื่องประดับศีรษะให้ตรงตามฐานะของตัวละคร เช่น ตัวพระ เพิ่มเติมเครื่องประดับศีรษะคือ มงกุฎ มงกุฎกาบ และชฎาเดินหน กุมารมีเกี่ยวกับปิ่นปักผมและตัวนางมีเกี่ยวกับปิ่นปักผม กระบังหน้ากับเกี่ยวรัศมีและมงกุฎของตัวนาง หมายถึง มงกุฎกษัตริย์ให้สำหรับนางกษัตริย์ ซึ่งเป็นนางเอก ส่วนรัศมีเกล้าเปลว เป็นเครื่องประดับศีรษะของตัวนางรอง เช่นนางศุภลักษณ์ หรือ พี่เลี้ยงนางอุษา

ส่วนตัวพระแต่งกายทรงเครื่อง 3 ลักษณะ คือใส่เสื้อแขนยาวตัวเดียว ใส่ซ้อนกัน 2 ตัว คือ ใส่เสื้อแขนสั้นทับเสื้อแขนยาว และใส่เสื้อแขนสั้นตัวเดียว นอกจากนี้ยังมีอินทรี ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระวินิจฉัยว่าอินทรีคือปลายแขนเสื้อกัก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกตอนปลายการแต่งกายของตัวพระมีอินทรีซึ่งปรากฏอยู่ในบททรงเครื่องเรื่อง อีเหินา มีบทว่า (กรมศิลปากร , 2547. หน้า 37)

“ฉลององค์ทรงประพาสองงาม สักเวียนวมไปด้วยทับทิมพราย”

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงออกพระราชกำหนดในกฎหมายตราสามดวง ห้ามมิให้เจ้านายและข้าราชการที่รวบรวมผู้คนขึ้นฝึกหัดโจน-ละครขึ้นใหม่ ตลอดจนคณะละครทั่วไป คิดแบบอย่างสักร์เครื่องแต่งตัวโจน-ละครให้มีลักษณะคล้ายคลึงกับ

เครื่องนุ่งจีบโจงหางหงส์ ทำมงกุฎ ชฎา ชายไหว ชายแครง กรรเจียรกจรและดอกไม้ทัดให้ แต่งกายขึ้นเครื่องแบบโขน คือ นุ่งผ้าแบบกันเป็นอย่างตัวอักษรและถึง ส่วนตัวนางสวมมงกุฎหรือรัดเกล้าแต่ไม่มีกรรเจียรกจรและดอกไม้ทัดดอกไม้เพชร ซึ่งการห้ามดังกล่าวจะห้ามเฉพาะละครเจ้านายและละครนอก ทัว ๆ ไป ส่วนละครในอาจได้รับการยกเว้นเป็นพิเศษ เพราะเป็นละครผู้หญิงของหลวง ซึ่งแต่งตัวตามบทพระราชนิพนธ์เท่านั้น (กรมศิลปากร, 2547. หน้า 40)

ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) ได้มีวิวัฒนาการเครื่องแต่งกายโขน-ละคร คือได้เกิดเครื่องศิราภรณ์ คือปิ่นจุหรือเกิดขึ้น ซึ่งเป็นเครื่องประดับศีรษะประกอบการแสดงละครหลวงเรื่องอิเหนา คือแต่งให้ปิ่นหยักกับอุณาภรณ์แทนผ้าคาดโพกศีรษะ โดยทำเลียนแบบผ้าโพกศีรษะ นอกจากนี้ยังมีเครื่องประดับศีรษะของตัวนางคือ ศิโรเพศ จากบทละครเรื่องอิเหนา กล่าวว่า (กรมศิลปากร, 2547. หน้า 1034)

“มหีสักบุตรนั้น ทรงศิโรเพศอันรูจี”

ศิโรเพศ หรือศิโรเพชญ์ในพจนานุกรม หมายถึง ศีรษะ กรมศิลปากร (2547 หน้า 48) สันนิษฐาน ว่าอาจจะมัลักษณะเหมือนเกี้ยวยอด นอกจากนี้ยังกล่าวถึงเครื่องประดับของนางอีกอย่างหนึ่ง คือ “มงกุฎพระบุตร” ในเรื่องอิเหนา (กรมศิลปากร, 2547. หน้า 49) ที่ว่า

“นางทรงมงกุฎพระบุตร พระน่องใส่เกี่ยวมณีกรอบหน้า”

สำหรับมงกุฎกษัตริ์ น่าจะหมายถึง รัดเกล้า ส่วนศิโรเพศนั้นอาจหมายถึง เกี้ยวยอด หรือรัดเกล้าก็ได้ โดยเฉพาะเรื่องรามเกียรติ์นางผู้สูงศักดิ์ เช่นนางสีดา ใช้รัดเกล้ายอด เช่นเดียวกับนางบุษบาที่ใช้รัดเกล้าเช่นเดียวกัน

อย่างไรก็ตามในบททรงเครื่องของนางมณฑาในเรื่องรามเกียรติ์ตอนหุงน้ำทิพย์ (กรมศิลปากร, 2547. หน้า 50)

“ทรงภูษาเนื้อดีศรีเสวต เขียนลายทองเทศฉลุเฉลา

สไบหน้าเจียรระมัดคาดเงินเงา ผูกชฎาห่อเกล้าเมหาหิ”

จากบทละครเรื่องรามเกียรติ์ดังกล่าว ได้กล่าวถึง ชฎาซึ่งเป็นเครื่องประดับศีรษะของพระมากกว่าของนาง แต่เนื่องจาก นางมณฑาแต่งชุดขาว ดังนั้นจะสวมชฎายอดบวช ซึ่งเป็นชฎาที่ใช้ได้ทั้งตัวพระและตัวนางในการออกบวชซึ่งสวมชุดขาว

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศห้ามใช้รัดเกล้ายอด ซึ่งเป็นเครื่องประดับของตัวนาง เนื่องจากรัดเกล้ายอดมีลักษณะคล้ายคลึงกับ “พระเกี้ยวยอด” หรือจุลมงกุฎ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อให้มีความหมายต่อเนื่องจากพระราชสัญลักษณ์พระมหามงกุฎซึ่งสัญลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และห้ามเครื่องละครลงยาราชาวดี

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2411-2453) ละครนอกวังหรือละครข้างนอกได้ละเมิดกฎข้อห้ามในประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงในครั้งรัชกาลที่ 4 เช่น ห้ามใส่รัดเกล้าขอดกับเครื่องแต่งตัวลงขาราชวดี รวมทั้งทำท่วงท่าและรัดเกล้าทองคำ สมเด็จพระบรมราชานุภาพได้กล่าวไว้ว่า (สมเด็จพระบรมราชานุภาพ, 2547, หน้า 29-30)

“การที่หวงห้ามแบบอย่างเครื่องแต่งตัวละครหลวงมีมาเพียงรัชกาลที่ 4 ครั้นที่รัชกาลที่ 5 ก็เลิกการห้ามปราม ละครจึงแต่งตัวกันตามใจชอบทั่วไป มีเจ้าของละครคิดแก้ไขเครื่องแต่งตัวละครเปลี่ยนแปลงไปต่างๆ ตามอำเภอใจหลายอย่าง ดังเช่น ทำเสื้อละครเป็นสีเขียวทั้งตัวเสื้อและแขนเสื้อ บางโรงก็ไม่ใช่อินทรีขน และทำเป็นแถบสายสะพายให้ตัวเสนาใส่แทนเครื่องอาภรณ์ขึ้นเครื่องอย่างเก่าก็มี และยังมีเครื่องแต่งตัวเป็นแขกเป็นฝรั่ง สำหรับเล่นเรื่องพระอภัยมณี เป็นต้น เครื่องแต่งตัวละครก็ห่างเหินจากแบบเดิมมาทุกที”

ในสมัยนี้ละครในของหลวงใช้เครื่องแต่งตัวตัวอย่างบางเบา โดยเริ่มมีครั้งแรกในปี พุทธศักราช 2440 ได้มีผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เช่น เจ้าจอมมารคาคีที่เป็นข้าราชการตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ได้รวมตัวกับละครหลวงในสมัยรัชกาลที่ 4 เล่นละครในเรื่องอิเหนา เพื่อถวายแด่องค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในงานสมโภชเสด็จนิวัตกลับจากประเทศยุโรปตัวละครและเสนานางกำนัลล้วนมีอายุ กว่า 50 ปี ขึ้นไปตัวละครจึงไม่แต่งตัวขึ้นเครื่องตามปกติแต่แต่งตัวขึ้นเครื่องแบบบางเบาเพื่อให้เหมาะสมกับวัยซึ่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระราชทานให้โดยตัวละครไม่แต่งกายขึ้นเครื่อง

นอกจากนี้ในปีพุทธศักราช 2448 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริให้พระอัครชายาเธอ พระองค์สายสวัสดิภริย์ กรมขุนเสนาบดี รวบรวมพวกละครเก่ามาแสดงละครนอกเรื่อง คาวี ในงานขึ้นพระตำหนักเรือนต้นในพระราชวังดุสิต เรียกว่า ละครคนแก่ ซึ่งส่วนใหญ่ตัวละครไม่แต่งกายขึ้นเครื่องยกเว้นพระคาวีแต่งแบบกึ่งขึ้นเครื่อง คือนุ่งสนับเพลา นุ่งผ้าแบบจับใจกันแป้น ไม่มีหางหงส์แต่มีผ้าปิดก้นผืนใหญ่ ซึ่งเป็นผ้าชนิดเดียวกับผ้านุ่งซึ่งทำขึ้นเองอีกชิ้นหนึ่งต่างหากไม่ใช่ผ้าที่เป็นหางกระเบน ส่วนด้านหน้าไม่มีผ้าห้อยข้างมีแต่ผ้าห้อยหน้าขนาดใหญ่มากกว่าปกติทำจากผ้าชนิดเดียวกับผ้านุ่ง ไม่มีการปิดส่วนที่เป็นห้อยข้างนั้นใช้ประดับแทนด้วยสายดอกไม้ที่มีอุบะทั้ง 2 ข้าง สวมเสื้อแขนยาว กรองคอ ทับทรวงและสังวาลที่ทำด้วยดอกไม้ประดับ ใส่เครื่องประดับข้อมือมากขึ้นไม่สวมกำไลเท้า เครื่องประดับศีรษะมีลักษณะเป็นทรงมงกุฎมีเกี้ยว 3 ชั้น ไม่มีพวงอุบะแต่มีดอกไม้ทัด 2 ข้าง (กรมศิลปากร, 2547 หน้า 61-62)

อย่างไรก็ตามการแต่งกายขึ้นเครื่องในสมัยรัชกาลที่ 5 ตัวละครส่วนใหญ่ก็ยังแต่งกายขึ้นเครื่อง เช่น “ละครสมัคร” ซึ่งเป็นละครผู้ชาย เช่นละครนอกเรื่องสังข์ทองก็ยังแต่งกายขึ้นเครื่อง ส่วนลวดลายมีการปิดคั้นและเลื่อมแต่ไม่หนูลายให้นูนขึ้น ลักษณะของลายจะเป็นลายดอกไม้

ตัวเสื้อจะปักดอกลายขนาดเล็กปักทั่วทั้งสะเอว ตอนบนของห้อยหน้าและห้อยข้าง ส่วนเชิงผ้า ตอนล่างของห้อยหน้าและห้อยข้างของตัวพระและเชิงผ้าห่มของตัวนางมักนิยมปักเป็นลวดลายต่าง ๆ เช่นราหูอมจันทร์ กระจ่างต้นไม้และลายพุ่มข้าวบิณฑ์ ซึ่งรวมเรียกว่า ตั้งพุ่ม ส่วนเครื่องแต่งกายของตัวนางผ้าห่มนางจะกว้างปักทั้งขึ้นเป็นลายดอกขนาดเล็กมีทั้งขอบริมผ้าและไม่มีขอบ นุ่งผ้าจีบหน้านางแบบนุ่งกรอมเท้าสูงกว่าข้อเท้าเล็กน้อยไม่ถึงครึ่งหน้าแข้ง

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีละครผู้มีบรรดาศักดิ์หลายโรง ต่างคัดแปลงการแต่งกายขึ้นเครื่องให้แปลกไปจากเดิมเพื่อสร้างเอกลักษณ์ของตนเองของคน เช่น ละครละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) แต่งกายขึ้นเครื่องแต่คัดแปลงผ้าห่มนางจากเดิมเป็นรูปสี่เหลี่ยมแล้วพันมารวมเก็บพับที่เอว คัดแปลงมาเย็บตัดให้เรียวยาวแหลมจากไหล่มาถึงเอวโดยไม่ต้องจีบทบ นอกจากนี้ทั้งตัวพระและตัวนางมีการติดอินทรรฆูซึ่งเป็นเครื่องโลหะแบบตัวเรือนโปร่ง ประดับพลอยสีขาวแดง เขียว มีรูปร่างเป็นช่อกนก

ส่วนคณะละครกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ตัวพระแต่งกายขึ้นเครื่องคัดแปลงห้อยข้างของตัวพระให้เหมือนชายไหว เรียกว่า ห้อยข้างแบบหางไหลเหมือนภาพเขียน โดยมีเส้นรอบนอกที่อ่อนโค้งสะบัดพริ้วตรงส่วนปลาย สวมชฎาเพชร สังกวาลแฝด ปลอกคอเป็นแผงเพชร ซึ่งเรียกว่าเพชรแถว ทัดอุบะดอกไม้คนละข้างคือห้อยอุบะข้างขวาและทัดดอกไม้ด้านซ้ายและสวมรองเท้าปัก ส่วนตัวเสื้อใช้เสื้อแขนยาวลวดลายและสีของตัวเสื้อต่างจากแขนเสื้อ คือตัวเสื้อเป็นลายสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ส่วนแขนเสื้อลายแถบตามขวาง อินทรรฆูติดครอบไหล่ ส่วนตัวนางนุ่งผ้านุ่งจีบหน้านาง เพิ่มชายผ้านุ่งเป็นรูปสามเหลี่ยมชายตรงปักลายแทรกอยู่ด้านซ้ายของผ้านุ่งเลียนแบบภาพเขียน ส่วนรัดเกล้ายอดเพชร ซึ่งใช้เพชรหลายและเพชรกันตัดปลายยอดเป็นพิชัยมงกุฏ ทัดอุบะดอกไม้คนละข้าง คือห้อยอุบะด้านขวาและทัดดอกไม้ด้านซ้าย สวมปลอกคอเป็นแผงเพชรที่เรียกว่าเพชรแถว สวมสะอึ่งหรือสร้อยตัวสะพายไหล่ขวาเฉียงมาซ้ายพร้อมดาบทิศ

นอกจากนี้ยังมีเครื่องประดับเงินประดับด้วยเพชรกันตดและเครื่องประดับโลหะประดับด้วยเพชรกันแหลม ส่วนละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ใช้เครื่องประดับประเภทเครื่องขี้รัก ประดับด้วยกระจกเกรียบ ต่อมาได้มีการใช้เครื่องประดับลูกผสมเรียกว่าเครื่องขี้รักประกอบเครื่องเงิน คือ ตัวเรือนมงกุฏ ชฎาและรัดเกล้าทำด้วยเครื่องขี้รัก ส่วนกรอบหน้า กระบังหน้าของมงกุฎกษัตริย์ กรรเจี๊ยกจร ดอกไม้ทัด ดอกไม้ร้าน ดอกไม้ไหว ดอกไม้เพชรของมงกุฎพระ ท้ายช้องของรัดเกล้าทำด้วยเครื่องเงิน

สมัยรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2453 - 2468) การแต่งกายละครแต่งกายขึ้นเครื่องแบบดั้งเดิมมีการปักแบบหุ่นลายกนก ส่วนตอนล่างของห้อยหน้า ห้อยข้าง และผ้านุ่งนางใช้ลายกรวยเชิง นอกจากนี้เครื่องแต่ตัวยังเป็นแบบพระราชประดิษฐ์สำหรับละครรำที่แต่งเครื่องนุ่งห่ม

เครื่องประดับเลียนแบบของจริง เช่นถ้าตัวละครเดินคอง หรือออกบวชจะยื่นเครื่องใส่เสื้อแขนสั้น ห่มสไบชายเดียวแทนการใส่เสื้อแขนยาวที่ต้องติดอินทรรณู เครื่องประดับศีรษะทรงออกแบบชฎาคอกลำโพง ส่วนเครื่องแต่งกายที่เป็นแบบพระราชนิคม คือ เครื่องประดับใหม่ เป็นเครื่องประดับที่ทรงออกแบบให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่องที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น คือ เทริดยอด ซึ่งเครื่องประดับตัวพระประกอบเรื่อง พระร่วง ท้าวแสนปม สกุนตลา มัทธนะพาธา สาวิตรี พระเกียรติคุณและธรรมาธรรมสงคราม (กรมศิลปากร อ้างถึงนิตยา จามรมาณ 2547 หน้า 74-75) และสวมพวงมาลัยดอกไม้บานไม่รู้โรยคล้องสะพายเฉียงบนลำตัวท่อนบนทับเครื่องแต่งตัว

นอกจากนี้ละครเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ในสมัยรัชกาลที่ 6 ใช้เสื้อแขนสั้นแบบฉลองพระองค์ทรงประพาสของตัวพร โดยมีแขนสั้นอยู่ที่ระดับ 1 ส่วนสามของปลายแขนตอนบนแล้วมีกนกปลายแขนค้อมข้างคล้ายอินทรรณู ส่วนละครตัวพระใส่พารัดตามอย่างชุดเครื่องต้น ส่วนตัวนางเพิ่มรัดสะเอวตามทิศสังวาล 2 สาย ที่มีตามทิศเป็นรูปคล้ายปลอกหรือซองของกริชและสไบชายเดียวในชุดขึ้นเครื่องนาง ส่วนเครื่องประดับศีรษะใช้เพชรลายโปร่งเช่นปืนจุเหรีจเพชร กระบังหน้าเพชร

ในสมัยรัชกาลที่ 6 โปรดให้ตัวพระใส่เสื้อแขนสั้น ส่วนหนุมานไม่โปรดให้นุ่งผ้ายกขาให้ใช้ผ้ายกสี่เพราะถ้าแต่งขางทรงเห็นว่า ถึงแก่ผ้าอยู่ตัวเดียว แต่โขนโรงนอกนิยมให้หนุมานนุ่งผ้าขาว ตั้งแต่พระเอกลงไปจนถึงเสนาผู้ใหญ่และพญาวานรสวมพวงมาลัยดีสะพายเฉียงป่าจากซ้ายมาขวา ถ้าถึงต้องครึ่งให้แน่นกับเสื้อเพราะต้องหกคะเมน ถ้าแสดงตอนรบต้องครึ่งทั้งเครื่องประดับภายนอก เช่นทับทรวง สังวาลและครองคอ อุบะและดอกไม้ทัดใช้ดอกไม้สดมะลิจำปากุหลาบ

การแต่งกายโขน เนื่องจากโขนแสดงเรื่องราวเกียรติเป็นการยกย่องทัพยักษ์ มนุษย์ และลิง การแต่งกายขึ้นเครื่องพระ นาง ยักษ์ และลิง ซึ่งมีการกำหนดสีและลักษณะหัวโขนไว้เป็นแบบแผนซึ่งผู้แสดงจะต้องแต่งกายตามลักษณะของตัวละคร เช่น

ตัวพระ แต่เดิมจะสวมหัวโขนตัวพระราม พระลักษมณ์ แต่ต่อมาเปิดหน้าและสวมชฎาแทน เช่น พระราม พระลักษมณ์ พระอิศวร พระนารายณ์ พระพรหม พระพรต พระสัตว์รุต เป็นต้น แต่ยอดชฎาจะแตกต่างกันตามลักษณะของตัวละครและบทบาทของตัวละคร เช่น พระรามจะสวมชฎายอดเค้นหนเนื่องจากเค้นป่า พระอิศวรจะทรงชฎายอดน้ำเต้า เป็นต้น

ภาพที่ 1 ลักษณะเครื่องแต่งกายของตัวพระ เป็นการแต่งขึ้นเครื่องพระ
(ภาพประกอบจาก <http://www.geocities.com/thaishow2004/khondress1.htm>)

ตัวนาง แต่งกายขึ้นเครื่องนาง ตัวละครแต่ละตัวสีเครื่องแต่งกาย เครื่องประดับแตกต่างกันตามลักษณะ และกำเนิดของตัวละคร เช่น นางสีดาเป็นมนุษย์ขณะออกบวชจะแต่งกายเป็นพรามหณี สวมชุดขาว กระบังหน้ามุ่นมวยผมแบบพรามหณี แต่หากตอนนั่งเมืองก็จะแต่งกายขึ้นเครื่องนาง สวมมงกุฎกษัตริย์ นางเบญจกายแต่งกายขึ้นเครื่องนางสวมรัดเกล้าเปลว เนื่องจากเป็นนางยักษ์ นางสำนักรา แต่งกายขึ้นเครื่องนาง สวมหัวโขนนางยักษ์หรือสวมหัวโขนเปิดหน้านางยักษ์หัวโล้น เป็นต้น

ภาพที่ 2 ลักษณะการแต่งกายของตัวนาง เป็นการแต่งกายขึ้นเครื่องนาง (ภาพประกอบจาก <http://www.geocities.com/thaishow2004/khondress1.htm>)

ตัวยักษ์ แต่งกายขึ้นเครื่องยักษ์ ซึ่งเครื่องแต่งกายจะมีสีตามลักษณะสีกายของตัวโขนนั้นๆ และหัวโขนจะมีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างกันตามลักษณะของตัวละครจากกำเนิดของตัวละคร และตามสภาพของตัวละคร กล่าวได้ว่าเครื่องแต่งกายจะบอกกำเนิด เหตุการณ์ของตัวละคร เช่น ทศกัณฐ์หากนั่งเมืองจะแต่งกายสีเขียว หัวโขนหน้าเศียร 10 เศียร แต่หากจะไปเกี่ยวนางสีดาก็จะแต่งกายให้สวยงามเป็นพิเศษก็จะสวมหัวโขนทศกัณฐ์หน้าทอง หลังจากที่ถูกลงพระพิณณศปี่กอกแล้ว ก็จะสวมเกราะเพชรปี่ครองงาที่ปี่กอกไว้ เป็นต้น หรือนางสุพรรณมัจฉา เป็นนางยักษ์บุตรนางปลาจะแต่งกายขึ้นเครื่องนางสีขาว มีหางเป็นปลา เป็นต้น

ภาพที่ 3 ลักษณะการแต่งกายของตัวยักษ์ เครื่องแต่งกายขึ้นเครื่องยักษ์
(ภาพประกอบจาก <http://www.geocities.com/thaishow2004/khondress1.htm>)

ตัวลิง แต่งกายขึ้นเครื่องลิง ซึ่งเครื่องแต่งกายจะมีสีตามลักษณะสีกายของตัวโขนนั้นๆ และหัวโขนจะมีลักษณะเฉพาะตัวที่แตกต่างกันตามกำเนิดของตัวละคร เช่น องคตเป็นบุตรพาลี กับนางมณฑิ เป็นลิงสีกายสีเขียวเหมือนพ่อ แต่ปากหุบคล้ายแพะเนื่องจากนางมณฑิได้ฝากไว้ในท้องแพะ จึงเป็นลิงปากหุบ เป็นต้น

ภาพที่ 4 ลักษณะการแต่งกายของตัวลิง เครื่องแต่งกายขึ้นเครื่องลิง
(ภาพประกอบจาก <http://www.geocities.com/thaishow2004/khondress1.htm>)

อุปกรณ์ที่ใช้ในการแสดงโขน ในแต่ละตอนจะใช้อุปกรณ์ประกอบการแสดงที่แตกต่างกัน ตามบทโขนแต่ละตอนไป อุปกรณ์ที่ใช้ในการแสดงโขนจะแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ

1. อุปกรณ์ที่เป็นพาหนะ ได้แก่ ราชรถ พญาครุฑ เป็นต้น
2. อุปกรณ์ที่เป็นอาวุธ ได้แก่ หอก คันศร-ลูกศร บ่วงนาคบาศ ขวาน ลูกแก้ว พระขรรค์ เป็นต้น
3. อุปกรณ์ที่เป็นเครื่องประดับ ได้แก่ แหวน สไบ เป็นต้น
4. อุปกรณ์ที่เป็นเครื่องใช้ ได้แก่ เตียง หรือราวสำหรับโขนนั่งราว กลด ตาข่าย เครื่องราชูปโภคสำหรับพระมหากษัตริย์ เป็นต้น

ความเชื่อและพิธีกรรม

นาฏศิลป์มีความเชื่อในการบูชาพระรัตนตรัยและบูชาครูด้วยความเชื่อว่าวิชานาฏศิลป์นี้ได้รับประสิทธิ์ประสาทสืบเนื่องมาจากพระเป็นเจ้าบนสวรรค์ตลอดจนถึงพระฤาษีและครูอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญตามลำดับ ศิลปินโขนเชื่อว่าครูเป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้จึงต้องมีความกตัญญูกตเวทิตาต่อครูอาจารย์และยึดมั่นในการเคารพบูชาในพระพุทธศาสนา ดังนั้นก่อนเริ่มจะฝึกหัด ก็ต้องมีการเคารพสักการะบูชาพระรัตนตรัยและครูก่อนเสมอ แม้กระทั่งก่อนที่จะมีการฝึกหัด ก็จะต้องไหว้พระรัตนตรัย และระลึกถึงครู แล้วขออนมัติทั้งสองขึ้นเหนือศีรษะแล้วลูบลงทั่วศีรษะ แล้วเสยขึ้นอีกครั้งหนึ่งเป็นเชิงให้เห็นว่าถือเอาคุณพระและคุณครูเป็นเครื่องปกเกล้าปกกระหม่อมตลอดไป แม้แต่การไถ่ยืมเพลงหน้าพาทย์ก็แสดงความเคารพ เพราะเชื่อว่าเป็นเพลงหน้าพาทย์ทำครู และเป็นลิลิตทำรำอิริยาบถของเทพเจ้าแต่ละองค์จึงควรเคารพกราบไหว้หรือแม้แต่การรำเพลงหน้าพาทย์ก่อนรำ และหลังรำแล้วก็จะกราบไหว้ด้วยเชื่อว่าเป็นการเลียนแบบทำรำของเทพเจ้าจึงควรเคารพสักการะ เพื่อความเป็นสิริมงคล และขอสมาลาโทษหากรำผิดพลาด เมื่อรำจบแล้วก็จะมากราบไหว้ครูผู้ถ่ายทอดให้ ครูก็จะลูบศีรษะให้พรแก่ศิษย์

ก่อนที่จะรับการถ่ายทอดเพลงหน้าพาทย์ ก็จะต้องรับครอบเพลงหน้าพาทย์นั้นๆ ก่อน หากมิได้ครอบเพลงหน้าพาทย์ก่อนก็ถือว่าผิดครู หรือแม้แต่การรำเพลงหน้าพาทย์ผิด นาฏศิลป์นี้ก็มี ความเชื่อว่าเป็นการผิดครูไม่มีมงคล ดังนั้นต้องฝึกซ้อมให้แม่นยำและรำแก้ไขใหม่ถึง 3 ครั้ง เพราะเชื่อว่าเป็นทำครูซึ่งรำผิดไม่ได้

นอกจากนี้ก่อนที่ผู้แสดงจะออกแสดง ผู้แสดงจะต้องหันไปไหว้ทางทิศที่ประดิษฐานหน้าครู อธิษฐานขอความสวัสดิและความสำเร็จป้องกันความผิดพลาดและอุปสรรคแล้วไหว้ครูผู้ฝึกและกำกับด้วย เนื่องจากมีความเชื่อว่าพรจากครูมีสิริมงคลบันดาลให้เกิดความสำเร็จแก่ตนได้

ส่วนในด้านการจัดเวทีโรงโขน นาฏศิลปินมีความเชื่อว่านกยูงเป็นพาหนะของ พระขันธกุมาร ซึ่งเป็นเทพแห่งสงคราม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นพาหนะของพระสุรัสวดีเทพธิดา พระพรหมและเป็นเทพเจ้าแห่งปัญญาผู้อุปถัมภ์การศึกษา ดังนั้นจะคิดหางนกยูงไว้ปลายเสาจอ โขนซึ่งคิดมาจากการตัดจอหนังใหญ่ และมีความเชื่อว่าหางนกยูงจะเป็นเครื่องปัดรังควานขับไล่สิ่ง ชั่วร้าย และเป็นการประสาทพร ดังนั้นเมื่อก่อนแสดงจะมีการรำเบิกโรงชุดประเลง ซึ่งสมมุติว่า ถือกำหางนกยูง ออกมาร่ายรำเพลงหน้าพาทย์กลม ชำนาญ กลมและเชิด ในความหมายว่าเทวดา ออกมารำขับไล่สิ่งชั่วร้ายและประสาทพร

นาฏดุริยางคศิลปินมีความเชื่อว่าตะโพนเป็นที่สถิตแห่งพระพรคนธรรพ ซึ่งเป็นเทพเจ้า แห่งคนธรรพที่โปรดปรานการขับร้อง ฟ้อนรำ หรือเป็นการบูชาพระนารายณ์ ซึ่งเป็นครุผู้เฒ่าที่มี หน้าพาทย์ประจำองค์พระพรคนธรรพ ซึ่งจะใช้บรรเลงในพิธีไหว้ครูโขน ละคร และปีพาทย์

ความเชื่อในการสวมหัวโขนและใส่สังวาล เนื่องจากการแสดงโขนเป็นการแสดงใน พิธีกรรม เพื่อบวงสรวงสรรเสริญบูชาเทพเจ้า เรื่องที่แสดงจึงเป็นเรื่องเกี่ยวกับเทพเจ้าและอิทธิฤทธิ์ ปาฏิหาริย์ของเทพเจ้า ดังนั้นผู้ฝึกหัดโขนจะต้องมีความเคารพบูชาเทพเจ้าและมีความเชื่อใน เรื่องเทพเจ้าและมีความกตัญญูต่อเทพเจ้าด้วยความเชื่อว่าบทบาทที่ตนได้รับเปรียบเสมือนตัวแทน ของเทพเจ้า ดังนั้นการแต่งกายก็จะเลียนแบบการแต่งกายของเทพเจ้า เช่นหัวโขน เครื่องประดับ ศีรษะ สังวาลจะนำบทพุทธคุณมากำกับในการสวมใส่ตามความเชื่อและศรัทธา และจะระลึกพระ คุณครูอาจารย์ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้จนสามารถแสดงได้ จึงขออำนาจบารมีให้ประสบ ผลสำเร็จในการแสดง

พิธีกรรมในการไหว้ครูเป็นพิธีกรรมที่นาฏดุริยางคศิลปินจะแสดงความเคารพกราบไหว้ ครูบาอาจารย์พิธีไหว้ครู กรอบครุ เป็นพิธีที่บูรพาจารย์ได้กำหนดระเบียบและบัญญัติแบบแผน ให้ปฏิบัติด้วยหลักเกณฑ์อันดีสืบเนื่องกันมา โดยกำหนดว่าครูผู้ใหญ่จะทำพิธีไหว้ครูและกรอบครุ ให้ต่อเมื่อศิษย์ได้หัดเพลงช้าเพลงเร็วได้แล้วจนนับได้ว่าเป็นผู้รำเป็นพอจะออกเล่นออกแสดงเป็น ตัวเสนาหรือนางกำนัลได้ (ชนิต อยู่โพธิ์, 2527, หน้า 162-163)

ส่วนผู้ประกอบพิธีไหว้ครูต้องเป็นครูศิลปินผู้ชายจึงจะเป็นผู้นำทำพิธีไหว้ครูและกรอบครุ ได้ ส่วนครูศิลปินผู้หญิงนั้นถึงแม้จะเป็นผู้ทรงคุณวุฒิ ก็จะเป็นแต่ผู้ทำพิธีไหว้ครู จะเป็นผู้กรอบ ครุไม่ได้ เพราะถือกันว่า “กรอบไม่ขึ้น” และเชื่อกันว่า ถ้าผู้หญิงทำพิธีกรอบจะมีอันเป็นไป ในทาง ร้ายไม่ว่าตัวเองก็ศิษย์จะได้รับสิ่งชั่วร้ายหรือด้วยกันทั้งสองฝ่าย และครูผู้ชายที่ทำพิธีกรอบก็ต้อง ได้รับการมอบหมายประสิทธิ์ประสาทให้เป็นตัวแทนของครูต่อไปไม่ว่าจะกรอบได้ทุกคน ต้อง ขึ้นอยู่กับการพิจารณาของครูผู้ใหญ่ที่มีความเหมาะสม สมควร ได้รับการมอบให้เป็นผู้ประกอบพิธี

ไหว้ครู ตามบทบัญญัติได้กำหนดคุณสมบัติของผู้ที่ควรได้รับมอบให้ประกอบพิธีไหว้ครูมีคุณสมบัติดังนี้ (รจนา สุนทรานนท์, 2549, หน้า 415)

1. เป็นศิลปินฝ่ายพระหรือยักษ์ที่เป็นศิลปินอาวุโส อายุ 50 ปีขึ้นไป
2. มีความรู้นาฏศิลป์ไทยที่เป็นที่ยอมรับนับถือ
3. รำเพลงหน้าพาทย์ได้ทุกเพลง
4. ไม่เสพสุราเป็นประจำ
5. มีวาจาสุภาพเรียบร้อย
6. มีสัจจะกตัญญูต่อครูอาจารย์
7. ได้รับมอบกรรมสิทธิ์การประกอบพิธีไหว้ครู ครอบครู และรับมอบตำรา
8. ไหว้ครูจากครูผู้ใหญ่

ในพิธีไหว้ครู ครอบครูจะกำหนดให้ทำกันในวันพฤหัสบดี ซึ่งนับถือว่าเป็นวันครู และเนื่องจากครูบาอาจารย์ทางนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์ถือกันว่า เพลงหน้าพาทย์ คนตรีบางเพลงและท่ารำบางท่าเป็นเพลงและท่ารำที่มีความขลังและศักดิ์สิทธิ์เป็นพิเศษ ถ้าศิษย์ยังไม่ได้เข้าพิธีไหว้ครูและรับครอบไว้เสียก่อนแล้ว ครูอาจารย์ทางศิลป์ก็จะไม่กล้าสอนโขนและหัดให้แก่ศิษย์ด้วยถือว่าอาจเป็นผลร้ายแก่ครูผู้สอนและศิษย์เอง และถ้าเกิดอุบัติเหตุขึ้นก็จะอ้างว่า “ผิดครู” หรือ “แรงครู” ด้วยเหตุนี้ นาฏศิลปินจึงจัดงานพิธีไหว้ครูและครอบครูทุกปี โดยจะจัดในวันพฤหัสบดี สัปดาห์แรกของเดือนมิถุนายน โดยจัดเป็นระเบียบดังนี้ (ชนิด อยู่โพธิ์, 2524, หน้า 165)

1. พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์และฉันภัตตาหารแล้วอนุโมทนา
2. พิธีไหว้ครูสามัญ
3. พิธีไหว้ครูนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์
4. พิธีครอบของครูฝ่ายนาฏศิลป์และดุริยางคศิลป์

การจัดเตรียมพิธีและเครื่องสังเวทในพิธีไหว้ครูและครอบครู โขน ละคร จะจัดตั้งเครื่องบูชา อัญเชิญศิระฤกษ์ (พระภคตมุนีผู้เป็นปรมาจารย์แห่งนาฏศิลป์) และหัวโขนเทพเจ้ามีพระศิวะ พระนารายณ์ พระพรหม พระพรคนธรรพ พระขันธกุมาร พระปัญจลึงคะ พระวิศณุกรรม พระฤกษ์ หัวโขนยักษ์และลิง ฯลฯ ส่วนละครก็จะมิมงกุฎ ชฎา เทริด สำหรับเครื่องสังเวทก็จะมีบายศรี เหล้า ข้าว หัวหมู เป็ด ไก่ เป็นต้น มาจัดวางไว้หน้าโต๊ะบูชา แล้วมอบให้ครูอาวุโส ผู้เป็นประธานประพิธีไหว้ครู แต่งชุดขาวห่มขาวเข้าประกอบพิธีไหว้ครู โดยกล่าวคำอัญเชิญเทพเจ้าเป็นครูประจำศิลป์และอัญเชิญครูอาจารย์ศิลปินผู้ล่วงลับไปแล้วมารับเครื่องสังเวทบูชา พร้อมกับเรียกหน้าพาทย์ให้วงดนตรีบรรเลงเพลงอัญเชิญเป็นระยะๆ ไปด้วย บรรดาศิลปินผู้เป็นศิษย์รุ่นใหญ่จะช่วยกันยกภาชนะเครื่องสังเวทขึ้นร่ำถวายก่อน แล้วจึงนำเครื่องสังเวทไปวางข้างหน้าโต๊ะ

บูชา ตอนทำพิธีอัญเชิญครูและสังเวชนี มีกำหนดว่าต้องทำให้เสร็จภายในเที่ยงวัน แล้วบรรดานาฏศิลปินผู้เป็นศิษย์ก็ช่วยกันถอนเครื่องสังเวชนีออกจากที่จัดสรรแบ่งกันรับประทานเพื่อความศิริมงคล

เมื่อเสร็จการบูชาและสังเวชนีแล้วประธานประกอบพิธีไหว้ครูและครอบครูโขน ละครก็จะประพรมน้ำมนต์เจิมหน้าผาก และสวมค้ายมงคลให้แก่ศิษย์ทุกคน แล้วจึงทำพิธีครอบและพิธีรับมอบให้แก่ศิษย์ ในพิธีครอบประธานจะนำศิระฤกษ์ พระพิราพ และเทริดที่ตั้งไว้บูชานั้นสวมลงบนศีรษะของศิษย์ทีละคนๆจนทั่ว เรียกว่าพิธีครอบโขนละครเสร็จแล้วก็จะทำพิธีรับมอบให้แก่ศิษย์ที่จะนำความรู้ไปถ่ายทอด เช่น ไปฝึกสอน หรือฝึกงาน โดยให้ศิษย์ถือสรรพศาสตราวุธผูกกองไว้แล้วถึงไว้ เหนือศีรษะ เดินออกไปนัยว่ามีเครื่องมือมีภูมิรู้ที่จะไปถ่ายทอดให้ผู้อื่นได้ หลังจากนั้นประธานประกอบพิธีไหว้ครู ครอบครูก็จะนำบรรดาศิษย์รำถวายมือ พวกละครก็จะรำเพลงช้า เพลงเร็ว พวกที่ฝึกยักษ์ก็จะรำเพลงกราวโน พวกฝึกลิงก็จะรำเพลงกราวนอก การรำถวายมือนี้ นอกจากจะเป็นการคารวะบูชาครู อาจารย์ทางศิลปะแล้ว ยังเท่ากับการแสดงฝีมือของครูผู้ใหญ่ให้มีโอกาสได้ตรวจสอบความสามารถ ในการรำของศิษย์อีกด้วย